

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN
AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏK İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN STATİSTİK
TƏDQIQI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mirzəzadə Fidan Elçin

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN
AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏK İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN STATİSTİK
TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 Statistika

İxtisaslaşma: “Müəssisələrin statistikasi”

Qrup: 706

Magistrant

Mirzəzadə Fidan Elçin qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suğra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Cabbarova Aynur İmran qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Fidan Mirzəzadə Elçin qızı and içirəm ki, “İkinci Qarabağ Müharibəsinin nəticələrinin Azərbaycanın gələcək inkişafına təsirinin statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏK İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN STATİSTİK TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: 44 günlük müharibənin nəticələri şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazı da əhatə edir və alınan nəticələr beynəlxalq ictimaiyyət üçün aktualdır. Tədqiqat işi 44 günlük müharibənin Azərbaycanın gələcək inkişafına, regiona və onun hüduqlarından kənara təsirini tədqiq etmək və nəticə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin məqsədi II Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafına təsiri məsələlərini statistik olaraq təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin hər mərhələsində dissertasiyada həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metodlardan və müqayisə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası yerli və xarici müəlliflərin əsərlərindən, elmi məqalələrdən, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəricilərindən və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda Covid-19 koronavirus pandemiyası ilə bağlı bütün məlumatlar yalnız İnternetdə mövcuddur. Məlumatın azlığı tədqiqat işini məhdudlaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Müstəqil və suveren Azərbaycan dövləti postpandemiya və münaqişədən sonrakı dövrdə keyfiyyətə yeni olan və 2021-2030-cu illəri əhatə edən strateji mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat nəticələrindən, təklif və tövsiyələrdən işğaldan II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin təhlili, ölkənin iqtisadi vəziyyəti, beynəlxalq əlaqələri, gələcək inkişafı təsiri məsələlərinin tədqiqi üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, iqtisadi vəziyyət, iqtisadi potensial

STATISTICAL STUDY OF THE IMPACT OF THE RESULTS OF THE SECOND KARABAKH WAR ON THE FUTURE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The results of the 44-day war undoubtedly cover the South Caucasus, and the results are relevant to the international community. The aim of the research is to study and draw conclusions about the impact of the 44-day war on the future development of Azerbaijan, the region and beyond.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to statistically analyze the impact of the Second Karabakh War on the future development of the Republic of Azerbaijan and to make recommendations for its improvement.

Used research methods: At each stage of the research, the dissertation used both general scientific analysis methods, logical analysis and expert evaluation methods, economic and statistical methods and comparison methods.

The information base of the research: The research database used works of local and foreign authors, scientific articles, statistics of the State Statistics Committee and Internet resources.

Restrictions of research: Currently, all information about the Covid-19 coronavirus pandemic is available only on the Internet. Lack of information limits research.

The novelty and practical results of investigation: Scientific novelty and practical results of the research: In the post-pandemic and post-conflict period, the independent and sovereign state of Azerbaijan has entered a qualitatively new strategic stage covering 2021-2030.

Scientific-practical significance of results: Research results, proposals and recommendations can be used to analyze the consequences of the Second Karabakh War, the economic situation of the country, international relations, the impact of future development.

Keywords: II Karabakh war, economic situation, economic potential

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
ACC	Alman-Azərbaycan Ticarət Palatasının
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
ATƏM	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi
Aİ	Avropa İttifaqı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
COFACE	Xarici ticarət üçün Fransız sığorta şirkəti
DQMV	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
EAEU	Avrasiya İqtisadi Birliyin
QHT	Qeyri-Hökumət Təşkilatları
KTMT	Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı
MSŞT	Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsü
ÜDM	Ümumi daxili Məhsul
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
SES	Su elektrik Stansiyaları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. QARABAĞIN İQTİSADİYYATI VƏ I QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	11
1.1. SSRİ dövründə Qarabağın iqtisadiyatı.....	11
1.2. İşğaldan sonra Qarabağın iqtisadiyyatının vəziyyəti	17
1.3. I Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə təsiri	22
II FƏSİL. QARABAĞIN İQTİSADİYYATI VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ	30
2.1. II Qarabağ müharibəsinin və zəfərin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri	30
2.2. II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin makroiqtisadi və sektoral inkişafa təsirlərinin müəyyənəşdirilməsi	38
2.3. Müharibənin nəticələrinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi	44
III FƏSİL. ÖLKƏNİN GƏLƏCƏK İNKİŞAFI ÜÇÜN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADI POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI	52
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmaların qiymətləndirilməsi	52
3.2. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi və investisiya potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
Cədvəllərin siyahısı	73
Qrafiklərin siyahısı	73
Şəkillərin siyahısı	73
Sxemlərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən 44 günlük müharibə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik vəziyyətini kökündən dəyişdi. Ermənistan və Azərbaycanda müharibə 30 ilə yaxındır ki, davam edir və beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həllinə nail ola bilmirlər. Ermənistanda baş nazir Nikol Paşinyanın rəhbərlik etdiyi qondarma “inqilabçı hökumət” Azərbaycanda siyasi və hərbi iğtişalara səbəb olub, onilliklər ərzində qəbul edilmiş razılaşmaları və prinsipləri rədd edib, Minsk qrupu üzrə danışıqları dayandırıb. Paşinyanın nifrətinin artması Azərbaycanın Cənubi Qafqazda 44 günlük müharibə kimi tarixə düşmüş böyük hərbi hücumu keçməsinə səbəb olmuşdur.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan regional suverenliyini bərpa etdi. Lakin Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra 1990-cı illərin əvvəllərində (1988-1994) Ermənistanın işğalı regional inkişaf əməkdaşlığına mənfi təsir göstərmişdir. Bu işğal nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizini itirmiş, region dövlətləri ilə regionda maraqları olan xarici dövlətlər arasında iqtisadi və siyasi əlaqələri məhv etmişdir. Azərbaycan və Türkiyənin işğalından sonra Ermənistanla siyasi əlaqələrini kəsib, bu ölkə ilə sərhədlərini bağlayıb. 44 günlük müharibə siyasətinin təsirləri ilə bölgəyə əhəmiyyətli iqtisadi təsirlər var. Noyabr Bəyannaməsinin 9-cu bəndinin icrası ermənilərin işğalı zamanı bağlanmış ənənəvi yolların yenidən açılmasına və regionda iqtisadi inkişafın və əməkdaşlığın sürətlənməsinə səbəb olacaq. 44 günlük müharibənin iqtisadi təsirini anlamaq üçün Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin yaratdığı iqtisadi problemlərə nəzər salmaq kifayətdir.

Xüsusilə, 44 günlük müharibədən sonra yaranmış yeni iqtisadi vəziyyət regional əməkdaşlığın bir çox mövcud problemlərinin həlli üçün imkanlar yaratmışdır. Erməni işğalı zamanı region ölkələrinin iqtisadiyyatına və iqtisadi əlaqələrinə ciddi ziyan dəyib. Azərbaycan və Türkiyənin Ermənistanla sərhədlərinin bağlanması səbəbindən Ermənistan bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri dayandırıb.

Bununla belə, 44 günlük müharibənin nəticələri şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazda əhatə edir və alınan nəticələr beynəlxalq ictimaiyyət üçün aktualdır. Tədqiqat işi

44 günlük müharibənin Azərbaycanın gələcək inkişafına, regiona və onun hüdudlarından kənara təsirini tədqiq etmək və nəticə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: 44 günlük müharibənin başa çatması və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Cənubi Qafqaz və onun qonşuları üçün ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb olub. Münaqişə nəticəsində region ölkələri arasında əlaqələrin və iqtisadi əlaqələrin bərpası son 30 ildə regionun geoiqtisadi xəritəsini dəyişəcək. Regionda nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi region ölkələri ilə qonşu dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar açacaqdır. Bu da öz növbəsində Cənubi Qafqaz ölkələrinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində və Qərb-Şərq və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində mövqelərini gücləndirəcək. Regionda davamlı sülh həm də biznes mühitinə müsbət təsir göstərəcək və region ölkələrinə daha çox investisiya cəlb etməyə imkan verəcək. Beləliklə, 44 günlük müharibə Cənubi Qafqazda sabit təhlükəsizlik mühiti yaratdı və imkanlardan istifadə etməyə imkan verməyən əsas regional əməkdaşlıq problemini həll etdi. Eyni zamanda, münaqişədən sonrakı dövrdə qeyd olunan bütün iqtisadi imkanlar yeni zərərli millətçi qarşıdurmaların yaranmasının qarşısını alacaq. Tədqiqat işi yazılaraq həm yerli həm də xarici tədqiqatçıların elmi əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi II Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafına təsiri məsələlərini statistik olaraq təhlil etmək və onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməkdir. Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təyin etmişdir:

- Ümumi olaraq SSRİ dövründə, işğaldan sonra və I Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək;

- II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin makroiqtisadi və sektoral inkişafa təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- II Qarabağ müharibəsinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi aparmaq;

- Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi və investisiya potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı II Qarabağ müharibəsinin nəticələridir. Tədqiqatın predmetini isə II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin ölkənin inkişafına təsir məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin hər mərhələsində dissertasiyada həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm də məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metodlardan və müqayisə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat bazası yerli və xarici müəlliflərin əsərlərindən, elmi məqalələrdən, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəricilərindən və internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda Covid-19 koronavirus pandemiyası ilə bağlı bütün məlumatlar yalnız İnternetdə mövcuddur. Məlumatın azlığı tədqiqat işini məhdudlaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Suveren və müstəqil Azərbaycan Respublikası münaqişə və postpandemiyadan sonrakı dövrdə keyfiyyət baxımından yeni olan və 2021-2030-cu illəri əhatələyən strateji mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın siyasi və iqtisadi suverenliyinə can atmaq işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialından ölkənin mənafeyi naminə maksimum istifadə etmək üçün çoxlu imkanlar açır. Azad edilmiş ölkələrin iqtisadi potensialı zəngindir və kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu gün azad edilmiş ərazilərin sökülməsi və məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qaytarılması birinci prioritet məsələdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat nəticələrindən, təklif və tövsiyələrdən işğaldan II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin təhlili, ölkənin iqtisadi vəziyyəti, beynəlxalq əlaqələri, gələcək inkişafı təsiri məsələlərinin tədqiqi üçün istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. QARABAĞIN İQTİSADİYYATI VƏ I QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İQTİSADI TƏSİRLƏRİ

1.1. SSRİ dövründə Qarabağın iqtisadiyyatı

Çoxları Dağlıq Qarabağda Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə istinad edir və bir çoxları iddia edir ki, onun mərhələsi 1988-ci ilin fevralında başlayıb. Və həmin il fevralın 20-də şura Ermənistanı işğal etmək və SSRİ Ali Sovetinə müraciət göndərmək qərarına gəldi. Lakin münaqişə çoxdan başlayıb, təbii ki, münaqişənin səbəblərindən biri iqtisadi fərqlər idi. 1960-cı illərdə rayonun “iqtisadi ayrı-seçkilik” məruz qalınması ilə bağlı mərkəzə müraciətlər göndərilmişdir.

Təsadüfi deyil ki, Qarabağ Komitəsi 1987-ci ildə yaradılıb və rayondakı bütün fəaliyyətlərin təşəbbüskarı 1985-ci ildə topladığı Ermənistan SSR İqtisadiyyat İnstitutunun üzvü İqor Muradyandan ibarət olub. Yəni o vaxt yerli ermənilər (xüsusən sənaye və dövlət sektorunun rəhbərləri) onların iqtisadiyyatının ümumilikdə Azərbaycandan daha pis vəziyyətdə olduğunu bildirir və daha çox tələb edirlər. Digər tərəfdən, sovet dönəmində rayon iqtisadiyyatının öyrənilməsində xeyli problemlər var idi. Əsas səbəb yüksək standartların olmaması idi (ÜDM, işsizlik, investisiya). Bəli, ümumi göstəricilər var, lakin onlar milli iqtisadiyyatı bəzi regionlardan (milli valyuta, sənaye istehsalı və s.) daha yaxşı xarakterizə edir (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatını müqayisə etmək çox çətindir. Əvvəlcə sənayeni təhlil edək. Rayonun ümumi sənaye məhsuluna nəzər salsaq görərik ki, 1950-ci ildən başlayaraq rayonda sabit və davamlı inkişaf müşahidə olunur. Məsələn, 1969-cu ildə nəşr olunmuş “Dağlıq Qarabağ Sovet dövründə” toplusunda göstərilir ki, 1968-ci ildə sənaye istehsalı 1950-ci illə müqayisədə 3 dəfə artıb. O zaman azalma yalnız 1963-1965-ci illərdə müşahidə olunub. Bu, regionun bəzi iri şirkətlərinin strukturunda baş verən dəyişikliklə bağlıdır. Bununla belə, ümumi davamlı inkişaf 1985-ci ilə qədər davam etdi.

Lakin 1986-cı ildən başlayaraq rayonda sənaye istehsalı azalmışdır ki, bu da rayonun sənaye xarakteri ilə bağlıdır. Məhz 1985-ci ildə Sovet İttifaqında

alkoqolizmlə mübarizə başladı, burada üzüm hər yerdə yığıldı və şərab istehsalı azaldı. Sənayelər isə regional sənayenin 50%-ni təşkil edirdi. Xatırlatmaq istərdik ki, bu fəallıq təkə bu rayonda deyil, hər yerdə müşahidə olunur. Demək olar ki, hazırda Azərbaycanda sənaye istehsalının azalması müşahidə olunurdu. 1986-1988-ci illərdə Azərbaycan SSR-də ticarətin orta inkişaf tempi 0,7 faiz təşkil etmişdir (müqayisədə: 1981-1985-ci illərdə 4,7 faiz). 1985-ci ildə Azərbaycan SSR-də sənaye istehsalı 0,4 faiz, 1986-cı ildə isə ümumilikdə 2 faiz olmuşdur. Ən böyük azalma əmtəə istehsalında (11%-dən 18%-ə) qeydə alınıb. Xatırlatmaq istərdik ki, Dağlıq Qarabağ geniş çeşiddə istehlak məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 1980-ci ildə rayonda istehsal olunan 35 adda məhsuldan 26-sı istehlak malları kimi sertifikatlaşdırılıb, lakin bütün bunlar 1980-ci illərin sonlarında baş verdi (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Statistikaya görə, rayonda 15 sənaye sahəsi var. Bir il ərzində onun payı bütün sənaye sahələrinin 55%-nə çatdı. Burada bir çox inkişaf dövrlərini ayırd etmək lazımdır. 1970-ci ilə qədər bölgədə şərab istehsalı 300.000 ilə 500.000 dekalitr arasında idi. Bölgədə bu yüksək olsa da (Karsovxozvintrest 1966-1968-ci illərdə 2,9-3,6 milyon qazanırdı ki, o zaman regionda ən böyük idi), 1970-ci illərdə yerli sənayesini genişləndirməyə qərar verildi və əlavə olaraq 10 standart pivə (ilə şərabın qablaşdırılması və istehsalı da daxil olmaqla müxtəlif xüsusiyyətlərə malik), daha 5 şərab tikilmişdir. Yəni 10 ildə rayonda şərab istehsalı 4 dəfə artıb. Başqa sözlə, təkə Dağlıq Qarabağda şərab istehsalı 51,8 milyon rupi gəlir əldə edib. (Məmmədov N.R. 2008: s.48).

Demək olar ki, bu dövr ərzində Azərbaycanda şərab istehsalı artmışdır. Məsələn, 1970-ci ildə Azərbaycan 4,2 milyon dekalitr (Dağlıq Qarabağda 12,7%), 1980-ci ildə isə ölkə üzrə 10,3 milyon dekalitr (Dağlıq Qarabağda 18,8 faiz) şərab istehsal olunmuşdur.

Şəkil 1: Bölgənin əsas sənaye müəssisələrinin mənfəəti / zərəri (min rublla)

Şirkət adı	1966	1967	1968
Karsovxozvintrest	2922	3 672	3258
Elektrotexnika zavodu	801	1361	1728
Süd zavodu	287	262	549
Karşelkkombinat	337	112	330
Mebel fabriki	290	183	313
Meşə təsərrüfatı	191	143	161
16 saylı çörək sexi	228	182	141
Tikiş fabriki	103	130	133
9 saylı sənaye zavodu	-	50	88
Məişət xidməti müəssisələri	83	119	86
Çap evi	36	36	58
Yerli Sənaye Nazirliyi	26	55	45
UPP AZOS	21	16	on səkkiz
Tikinti materialları kombinatı	-	doqquz	-

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

O zaman qeyd etmək lazımdır ki, 1980-1985-ci illərdə rayonda ildə 130 min tondan çox üzüm istehsal olunurdu (müqayisədə: 1970-ci ildə istehsal 54 min ton idi). Bu, Azərbaycanda üzüm istehsalının 10%-dən az deyil və yerli istehsal üçün kifayət etmədiyi aydındır. Yəni, üzümlər Dağlıq Qarabağa başqa rayonlardan gətirilməli idi. Yəni yerli sənaye yerli xammlardan yararlanmırdı. Məlum olub ki, inqilabdan əvvəl belə şeylər olmuşdur, inkişaf nəticəsində 1983-cü ildə Karsovxozvintrestin dövrüyyəsi 200 milyona çatdı (müqayisədə: 1980-ci ildə Azərbaycan SSR büdcəsindən səhiyyə və bədən tərbiyyəsi üçün 225 milyon rubl ayrılmışdı).

Ümumilikdə 1980-ci illərdə Azərbaycanda bütün qida sənayesi 2,6 milyard dollarlıq məhsul istehsal etmişdir. Başqa sözlə, respublika üzrə ümumi yeyinti sənayesinin təqribən 6 faizini rayon şərabçılığı, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin üçdə birini, məhsullardan əldə edilən məhsulların isə dördüdə birini yeyinti sənayesi təşkil edirdi. Rayonun iri sənaye müəssisələrinin mənfəət və zərərlərinə diqqət yetirilən 2-ci şəkildən görünür ki, 60-cı illərin sonlarında rayonda əsas mənfəət “Karsovxozvintrest” olub. Amma başqa böyük şirkətlər də var. 1968-ci ildə bu inam rayonun ümumi daxili məhsulunun 43,5 faizini təşkil edirdi. Lakin 1968-ci ilə qədər regionun ən böyük ipək istehsalçısı İpək Fabriki idi (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ipəyinin ikinci mərkəzi idi. O vaxtlar Azərbaycanda pambıq istehsalının 25 faizi regionun payına düşürdü. Ancaq rəsmi rəqəmlər göstərir ki, 1988-ci ildə münaqişə səbəbindən bölgənin payı 12%-ə düşüb. Ona görə də 1 kilo xam pambıq əldə etmək üçün min bəcək (təxminən 7 kq) kakao, 140 tona yaxın isə kakao lazımdır. Bu, yerli istehsal üçün kifayət etmirdi. Nəticədə Dağlıq Qarabağ qonşu ərazilərdən barama alırdı. Eyni zamanda, 1987-1988-ci illərdə yerli barama istehsalı azalmağa başladı və bu da öz növbəsində tikiz sənayesinə təsir etdi (təbii ki, etirazlar da bu prosesə təsir etdi). Amma Azərbaycanda pambıq istehsalı ildən-ilə artıb. Belə ki, 80-ci illərin sonlarında Şəkiyə barama gətirilməyə başlandı.

Eyni zamanda, 1960-cı illərdən 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər (münaqişə başlamazdan əvvəl) Karşelkkombinat davamlı tərəqqi nümayiş etdirdi. Məsələn, 1965-1970-ci illərdə fabrik 24,6 milyon (ildə orta hesabla 5 milyon rubl) məhsul istehsal edirdisə, 1981-1985-ci illərdə 42,2 milyon rubl dəyərində məhsul istehsal etmişdir. Ümumilikdə, zavodun payına şirkətin istehsalının təxminən 36%-i düşürdü (<https://karabakh.center/d/page18326968.html>).

Şəkil 2: Bəzi mühüm malların istehsalında DQMV-nin payı

Məhsullar	1970	1980	1985	1988
DQMV-nin əhalisi, min nəfər	150.3	162.2	175.0 ***	189.0 ****
Azərbaycanda pay,%	2.9	2.7	2.6	2.7
Üzüm şərabi, min dekabr.	539.0	1946.0	1211.0	135.0
Azərbaycanda pay,%	12.8	18.8	14.7	2.4
İpək parçalar, min kvadratmetr	9.8	15.7	16.5	9.0
Azərbaycanda pay,%	38.1	33.6	34.6	21.7
Ayaqqabı, min cüt	8.4	4181.0	4514.0	2279.0
Azərbaycanda pay,%	-	23.0	19.7	11.3

Mənbə: <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

Sovet İttifaqı dövründə Dağlıq Qarabağın statusu “muxtar rayon” kimi müəyyən edilib. 1923-cü il iyunun 7-də yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi 4,4 min kvadratkilometr idi. 1979-cu ildə vilayətdə 162,2 min nəfər yaşayırdı.⁸ Dağlıq Qarabağın bir tərəfdən Azərbaycanın tərkibində olması, digər tərəfdən isə “muxtar rayon” statusuna malik olması vilayətdə 162,2 min nəfər əhali yaşayırdı. Gündən-günə əldə edilən irəliləyiş ermənilərin bölgəyə marağını artırdı. Elektrik stansiyaları və dəmir yolları Qarabağı Azərbaycanla birləşdirdiyindən Qarabağ mərkəzi bir yerdə idi. Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə Qarabağın təbii sərvətlərinin zənginliyi və coğrafi mövqeyinin verdiyi imkanlar rayonun inkişafında mühüm rol oynamışdır (Mahmudov Y., Şükürov K. 2005).

Qarabağ bu xüsusiyyətləri ilə ölkə iqtisadiyyatında lokomotiv güc funksiyasını öz üzərinə götürdü. Vilayətin iqtisadiyyatı daha çox kənd təsərrüfatı sahəsinə, o cümlədən üzümçülük, ipəkçilik və heyvandarlığa əsaslanırdı. Sənayesi isə

elektronika, maşınqayırma, toxuculuq, ağac məmulatları istehsalı və mebel sahələrində cəmləşmişdi. Ümumilikdə Sovet İttifaqında istehsal olunan elektrotexniki məhsulların 5,7 faizi Qarabağda istehsal olunurdu. Vilayətdə sənaye məhsulları istehsalının illik artımı ümumilikdə ölkədəki artımdan yüksək olmuşdur. 1963-cü ildə rayonda mövcud olan 1,4 min traktor və 670 yük maşını kənd təsərrüfatı sektorunda baş verən mühüm inkişafın ifadəsi kimi göstərilə bilər (Əsədov N. 2002).

Sənaye sektorunun inkişaf səviyyəsini ifadə etmək baxımından 1963-cü ildə 1940-cı illə müqayisədə sənaye istehsalı 341 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 945 faiz artmışdır. Tibb məktəbi, 196 orta məktəb, 14 xəstəxana kimi müəssisələr mövcud idi. 1980-ci illərdə əyalətdə mənzillərin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin və səhiyyə ocaqlarının göstəriciləri həm Azərbaycanın, həm də Ermənistan SSR-in (Sovet Sosialist Respublikası) ümumi göstəricilərindən yüksək idi (Osman N.A. 2008: s.133).

Yenə də 1965-1987-ci illər arasında iqtisadi göstəricilərə nəzər saldıqda görünür ki, Dağlıq Qarabağın iqtisadi inkişaf səviyyəsi Azərbaycan SSR və Naxçıvanın ümumi səviyyəsindən yüksəkdir. “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında qərar” qəbul edildi. Qərarla vilayətin ümumi inkişafı üçün 400 milyon manat vəsait ayrıldı. Qərarın icrası üçün xüsusi tapşırıq verilib. Lakin sonradan bu qərarın arxasında ermənilərin durduğu və məqsədlərinin bu yolla Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək olduğu anlaşıldı. 1988-93-cü illərdə baş verən hadisələr bu niyyəti açıq şəkildə göstərdi. Əslində, bu mübarizə nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-i ermənilər tərəfindən işğal edildi. Dağlıq Qarabağın sənayesi Azərbaycan SSR-in iqtisadi rayonları arasında Abşeron, Gəncə-Qazaxıstan və digər rayonlardan sonra dördüncü yeri tuturdu.

1.2. İşğaldan sonra Qarabağın iqtisadiyyatının vəziyyəti

1991-ci ildə Sovet İttifaqı rəsmən dağıldı. Üzv dövlətlər Sovet İttifaqının buraxılması, Dövlətlər Birliyinin yaradılması və statusu haqqında 8 dekabr 1991-ci il tarixli Minsk sazişinin 5-ci maddəsində “bir-birinin ərazi bütövlüyünü və mövcud sərhədlərin toxunulmazlığını” yeni respublikalar tanıyıblar qeyd edilmişdir. Sözügedən prinsip Ermənistanın imzaladığı 21 dekabr 1991-ci il tarixli Alma-Ata Bəyannaməsində təsdiq edilmişdir. Sovet dövründə ittifaqa üzv olan iki dövlət arasında daxili məsələ kimi özünü göstərən Qarabağ problemi dövlətlərin müstəqilliyi ilə bütün regionu əhatə edən qlobal problemə çevrildi. İran erməniləri dayandıra bilmədiyi və hətta onlara dəstək verdiyi üçün Azərbaycan Ayaz Müttəlibov administrasiyası Qərb institutlarına müraciət etməli oldu. Bölgə ilə yaxından maraqlanan Qərb qurumları bu tələb əsasında BMT və ATƏM çərçivəsində bir sıra araşdırmalara başladılar (Yılmaz R. 2010: s.72-73).

Sovet İttifaqının rəsmən dağılması Azərbaycanı tamamilə müdafiəsiz qoydu. 1992-ci ildə erməni və rus hərbi birləşmələri sərhəd boyu azərbaycanlı kənd və qəsəbələrini talan edərək, oradakı əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetiriblər. Erməni vəhşiliyinin ən böyük nümunəsi 1992-ci il fevralın 26-da Qarabağın Xocalı şəhərində nümayiş etdirilib. Bu soyqırımда 33-ü uşaq, 106-sı qadın olmaqla, ümumilikdə 335 nəfər həlak olub və 150 nəfər itkin düşüb. Bu soyqırımдан sonra Azərbaycanda idarə dəyişikliyi baş verdi (Gürbüz M.V. 2008: s.121).

Elçibəy hakimiyyətə gələn kimi Qarabağ problemini yenidən ATƏM-in gündəliyinə gətirdi. Azərbaycana qarşı mülayim yanaşma Helsinki görüşündə öz təsirini göstərdi və sözügedən görüşdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə bağlı qərar qəbul edildi. Lakin Elçibəy administrasiyasının böyük ümidlər bəslədiyi ATƏM hər iki ölkədə sülhə cəhd etsə də, istənilən nəticə əldə olunmadı. Beynəlxalq aləmdə əldə edilən müsbət nəticələrə baxmayaraq, ermənilər atəşkəsi pozaraq Qarabağ ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarını günü-gündən işğal altında saxlamaqda davam edirdilər (Yılmaz R. 2010: s.74-75). Qərb dövlətlərinin Qarabağ məsələsində aktiv rolunu Rusiyanı narahat edirdi. Bu iğtişaş nəticəsində eyni dövrdə Qazaxıstandan Rusiyanın dəstəklədiyi yeni bir barışıq cəhdi gəldi. Lakin Qazaxıstan prezidenti

Nazarbayevin sədrliyi ilə bir araya gələn tərəflərin diplomatik danışıqları heç bir nəticə verə bilməyib. Bunun üzərinə Rusiya birbaşa təşəbbüs göstərdi və tərəfləri 1992-ci il sentyabrın 19-da Soçidə bir araya gətirdi. Bu görüş zamanı müvəqqəti atəşkəsin təmin edilməsi və bölgəyə müşahidəçilərin göndərilməsi ilə bağlı sənəd imzalanıb. Lakin İrəvanın Qarabağa və Naxçıvana yenidən hücumu danışıqları nəticəsiz qoydu (Özyılmaz E.V. 2013: s.102).

Qarabağın işğalı zamanı rayon iqtisadiyyatına infrastruktur və əmək amili baxımından xeyli ziyan və itki dəyib. İşğal nəticəsində infrastrukturu zədələnmiş qurum, təşkilat və sistemlər haqqında məlumatların yer aldığı Cədvəl-2 və əmək faktoru baxımından zərər və itkiləri əks etdirən Cədvəl-1 birlikdə qiymətləndirildikdə, dəyərlər müharibə səbəbiylə bölgə iqtisadiyyatının itirdiyi və vurduğu zərər bunun çox əhəmiyyətli bir hissəsidir. daha aydın şəkildə görülməkdir.

Cədvəl 1: Qarabağ müharibəsi və işğalın əmək ünsürünə təsirləri

Öldürülənlər	20 000 insan
Yaralananlar	50 000 insan
Əsir	5 100 insan
Köç etməyə məcbur qalanlar	1 milyon insan

Mənbə: <http://www.human.gov.az>

1988-ci ildə ermənilər Ermənistanda Qarabağın öz torpaqlarına birləşdirilməsi üçün nümayişlərə başladılar. Azərbaycanın 1000-ə yaxın yaşayış məntəqəsi ermənilərin hücumu nəticəsində işğal olunub. İşğal olunmuş torpaqlar Azərbaycan torpaqlarının təxminən 1/5-ni təşkil edir. Bu müharibə nəticəsində Ermənistandan, Qarabağdan və Qarabağa yaxın yaşayış məntəqələrindən 1 milyon insan qaçqın düşmüşdür. İşğal olunmuş rayonlar zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malikdir. Bölgədə ən çox yayılmış metallar dəmir filizi, qızıl, civə, xrom, perlit, gips, mərmər, əqiq və mineral sulardır. Rayon rekreasiya zonaları baxımından da böyük potensiala malikdir (Osman N.A. 2010: s.261).

Lakin işğal altında olduğu üçün bölgədəki təbii sərvətlərdən davamlı inkişaf anlayışından uzaq və ermənilərin istəklərinə xidmət edəcək şəkildə istifadə edilir. Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcud olan təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən talan edilməsinə və

bu çərçivədə Yuxarı Qarabağdakı bəzi qızıl yataqlarının beynəlxalq şirkətlərə satılmasına dair əllərində sübutların olduğunu bəyan edib. Bu gün, Azərbaycan-İran sərhədi işğal olunmuş ərazilərdən qaçaqmalçılıq və narkotik vasitələrin keçidi var. Yenə bəzi səlahiyyətli qurumlar tərəfindən işğal olunmuş və nəzarətdən uzaq olan Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarında narkotik bitkilərin yetişdirildiyi, məhsullarının gizli şəkildə Rusiya və Avropa bazarlarına çıxarıldığı bildirilir. Ermənilər bunu təkzib edirdilər. Bununla belə, işğal olunmuş torpaqlarda narkotik vasitələrin becərilməsi və satışı ilə bağlı çoxsaylı hadisələrin məhkəmələr tərəfindən qeydə alınması, Azərbaycanda baş verən bəzi cinayət hadisələri də narkotik maddələrin Dağlıq Qarabağ torpağında istehsal olunduğunu təsdiqləyir (Hüseynov S., Ərəbxanova R. 2004).

Hərbi və digər hərbi sursatlardan istifadə də regionun təbiətinə və ekoloji quruluşuna xeyli ziyan vurur. İşğal altında olan ərazilərdə ağır hərbi maşın və texnikanın açdığı çatlardan, külli miqdarda güllələr, yerə qoyulan minalar bu torpaqların torpaq örtüyünə və bitki növlərinə xeyli ziyan vurur. Yamaqlara qoyulan hərbi sursatların açdığı çatlardan axan yağış suları dərin məsafələr yaradır. Zəif torpaq qatına və eroziyaya meyilli yamaqlara malik olan Kiçik Qafqazın işğal altında olan dağlıq ərazilərinin ekologiyasına dəymiş ziyanın həcmi günü-gündən artır.

Aqrar sahədə istehsal sisteminin düzgün qurulmaması ölkənin torpaq sahələrinin aşınmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə dağ-mədən və tikinti materialları sənayesində aparılan fəaliyyət nəticəsində respublikanın 4,3 min hektar ərazisi yararsız hala düşüb. 1970-ci illərin sonunda Ermənistanda Metsamor Atom Elektrik Stansiyası yaradıldı. Elektrik stansiyasının tikintisi ilə Ermənistanın elektrik enerjisinə olan tələbatı tam ödənilirdi. 1989-cu ildə dayandırılan elektrik stansiyası 1995-ci ildə yenidən işə salınıb. Beləliklə, Ermənistan regionun digər ölkələrinin xalqlarının təhlükəsizliyini təhdid etməyə başladı. Atom elektrik stansiyasının işə başlaması tullantı problemini də özü ilə bərabər gətirib. Rayon sakinləri tərəfindən bildirilib ki, rayonun işğal altında olan hissəsində illərdir boş qalan kəndlər və meşə massivləri yandırılıb. Ağdama bağlı olan Yusifcanlı, Novruzlu, Bağbanlı, Saybalı

və Sarıcalı kəndləri dağıdılıb. Şıhbabalı, Mərzili, Xıdırlı və Göytəpə kəndləri də sökülməyə başladı (Osman N.A. 2010: s.270).

Ermənilər bir tərəfdən Azərbaycan xalqının xüsusiyyətlərinə malik yaşayış məskənlərini yandıraraq dağıdır, digər tərəfdən isə erməni əhalisini məskunlaşdırmaq üçün yeni evlər tikirdilər. Bölgədəki bəzi nadir bitki və heyvanların nəsli kəsilir və ya məhv edilmişdir. İşğal altında olan Kiçik Qafqazın dağlıq rayonu Azərbaycanın böyük meşə rayonudur. Bu rayonlarda ümumi meşələr və meşələr 246,7 min hektardır. Meşələrdən kəsilmiş ağac qonşu ölkələrə daşınırdı. Azərbaycanın işğal olunmuş şəhərlərindən olan Kəlbəcər və Zəngilanda Avropanın nadir ağaclarının kəsilərək və ya yandırılaraq məhv edilməsi “ekoloji terror” kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan meşələrindən kəsilən ağaclar ermənilər tərəfindən bəzi Avropa şirkətləri vasitəsilə qonşu ölkələrə daşınaraq bazara çıxarılırdı. Məsələn, Hadrut və Tuğ yaşayış yerlərində yol tikintisi üçün meşə sahələri dağıdılıb. Qarabağda işğal zonasında təbii məkanlar, meşələr də məhv edilmişdir. Ermənilər meşələrdəki çinarları kəsərək xaricə satırdılar. İşğalçılar kəsdikləri ağacların yerləşdiyi ərazini də yandırırılar. Zəngilan rayonu Beşitçay Milli Parkının çinar meşəsində erməni hərbi birləşmələri tərəfindən ağaclar kəsilir və ağaclardan tikinti materialları hazırlanırdı. Lakin Azıx və Tağlar kimi tarixi abidələr də ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Yenə də müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata görə, ermənilər Şuşa mağarasını, Şuşanın qala divarlarını, Şuşada məşhur Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini, Füzulidə Şah Abbas Karvansarayı, Kəlbəcər, Laçın, Kubadlı, Zəngilan və s. yaşayış massivlərindəki tarix və mədəniyyət abidələrini tamamilə dağıtmışdır. Qarabağ torpağında köhnə alban kilsələrini silah anbarına çevirərək yararsız hala salmışdılar. Təəssüf ki, ermənilər işğal etdikləri rayonlarda mövcud olan təbii sərvətləri, mədəni-tarixi abidələri məhv etməkdə davam edirdilər. Bu rayonların öz əllərində qalmayacağını anlayan ermənilər Qarabağda bir çox tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən yandırmaqla, yandırmaqla məhv etməyə başladılar. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən Qarabağda 700-dən çox Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidəsinin ermənilər tərəfindən dağıldığı, ermənilərin başlatdığı yanğınlarla Qarabağda Azərbaycan tarixinin izlərinin tamamilə silinməsi

istənildiyi açıqlanıb. Yanğınlar bitki örtüyünə və münbit torpaqlara da ciddi ziyan vurur. Yanğınlar həm də ekosistemə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir. 2006-cı il iyunun əvvəllərində ermənilərin işğal etdikləri torpaqlarda yaşayış evlərini və meşə sahələrini yandırması nəticəsində Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən başlanmış yanğınlar nəticəsində Füzuli, Cəbrayıl, Xocavənd və Tərtərdə minlərlə hektar ərazi Yanğınlar nəticəsində Ağdam rayonunun rayonları tamamilə məhv edilib, meşə və yaşıllıq sahələrinin yanıb, bu rayonlardakı 47 bitki və 19 ağac növünün tamamilə yandırılaraq məhv edildiyi, tarixi abidə və qəbiristanlıqların ciddi şəkildə məhv edildiyi bildirilib. Ermənistan tərəfi də işğal olunmuş ərazilərdə baş vermiş yanğınları təsdiqləyib (Naciye Saraç “Karabağ Yakılıyor”, Global Yorum İnternet Dergisi, 13.07.2006).

Ermənistan rəsmi olaraq tullantılar üçün xüsusi qablar tikmək barədə bəyanat vermişdi. Bununla belə, tullantıların işğal olunmuş ərazilərə daşınması var idi. Beləliklə, Ermənistan beynəlxalq ekoloji qanunları bilərəkdən pozurdu. Çirklənmiş suların çoxu Araz və Kürə axıdılırdı. Bunun nəticəsidir ki, Araz və Kür suları son illər bilərəkdən çirkləndirilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan istiqamətində axan çayları çirkləndirməsini “ekoloji müharibə”, “ekoloji soyqırımı” kimi qiymətləndirmək olar (Osman N.A. 2008: s.139-140).

Bir sözlə, minlərlə hektar ərazi eroziyaya məruz qalmış, meşə sahələri yandırılaraq məhv edilmiş, təbii otlaqlar məhv edilmişdir. Və işğaldan sonra işğal olunmuş torpaqlarda hərbi sursatlar yerləşdirilir, hərbi təlimlər keçirilir, müxtəlif kimyəvi tullantılar ora daşınırdı. Bu torpaqlar beynəlxalq nəzarət və nəzarətdən uzaq olduğu üçün qanunsuz silah və narkotiklərin keçidi üçün marşrut kimi istifadə olunurdu. Cənubi Qafqaz regionunda ətraf mühitin mühafizəsi region ölkələrinin əməkdaşlığını tələb edir, çünki ekoloji Qafqazda sistem bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Lakin regionda yaşanan problemlər, xüsusilə Qarabağın işğalı Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişafına mane olur və regionun ekoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir.

1.3. I Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə təsiri

Münaqişənin iqtisadi tərəflərinə diqqət yetirmək də çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə qurmaq üçün ilk növbədə iqtisadiyyat qurmaq çox vacibdir. Biznes münaqişələrin həllində aparıcı rol oynaya bilər. Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi ziyan dəydi, çünki Sovet iqtisadi planına görə ölkələr bir-birindən asılı olmalı idi. İki qonşu olan Azərbaycan və Ermənistan arasında davam edən münaqişə də vəziyyəti daha da pisləşdirirdi. Dağlıq Qarabağ üzərində silahlı münaqişə tərəfləri “müharibə yox, sülh yoxdur” vəziyyətini qəbul edəndə onlar qarışıq iqtisadi perspektivlərlə üzləşirdilər. Ölkədə əhalinin əksəriyyətinin iqtisadi təhlükəsizliyi son dərəcə aşağı səviyyədə qaldı. Ermənistanın müharibənin qalibi kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, ölkənin iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanla müqayisədə daha ağır vəziyyətdə qalırdı. Bu münaqişə nəticəsində ermənilər bir çox iqtisadi imkanlarını itirdilər. Sovetlər İttifaqı dövründə Ermənistanı yaşayış üçün lazım olan malların və neftin böyük hissəsi Azərbaycandan keçirdi. Müharibədən sonra iki ölkə arasında sərhədlər bağlandı. Ermənistanın da Türkiyə ilə münasibətləri yaxşı deyildi. Şimal qonşusu Gürcüstanın öz problemləri var idi, ona görə də Ermənistan üçün yeganə ümid İran və Rusiya idi. Qarabağın özü ağır işsizlikdən çox əziyyət çəkir və o, getdikcə daha çox Qərbi ölkələrindəki erməni diaspor qruplarının “xarici” dəstəyindən və Ermənistanın kreditlərindən asılıdır (Chitadze N. 2016: s.101).

Münaqişənin hər iki tərəfində iqtisadi xərcləri başa düşmək minimaldır. “Sülh dividendləri” potensialı heç bir tərəf tərəfindən görünən siyasət dəyişiklikləri ilə nəticələnməmişdir. Beləliklə, belə bir sual ortaya çıxır: “Diplomatik sülh danışıqlarına rəhbərlik etmək hər bir tərəfə nə qazandıracaq?” Belə olan halda Azərbaycan neft ehtiyatlarına malik olduğu və diplomatiya dinamikasının bir hissəsi olduğu üçün daha yaxşı vəziyyətdədir. Neft ehtiyatları nəinki artan hərbi potensialı dəstəkləyə bildikləri ölkənin gəlirlərini artırır, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini qazanmaq üçün istifadə olunur. 2003-2004-cü illərdə Beynəlxalq Alert Azərbaycanın Bakıdan uzaqda yerləşən kənd yerlərində araşdırma aparmışdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, kənd yerlərində yaşayan azərbaycanlılar üçün neft

itirilmiş ərazilərin qaytarılması üçün əsas məqam hesab olunurdu. Hamısının fikri belə idi ki, neft orduya vəsait gətirir və şirkətləri Azərbaycan neftini çıxaran Qərb hökumətlərinin dəstəyinə zəmanət verir ki, bu da iqtisadi sıxıntıya son qoymalı, həm də Qarabağın geri qaytarılmasına yol açmalı idi. Bu, həm də həmin icmalarda artıq gözə çarpan “erməni düşməni” stereotiplərini gücləndirmək istəyənlərə yaraşan bir dəyişiklik nəzəriyyəsidir. Deməli, Azərbaycanın imkanları var, lakin hərbi qələbəsi yoxdur, Ermənistan isə əksinə, hərbi qələbə, lakin resurs yoxdur.

Bununla belə, Türkiyə ilə qeyri-rəsmi biznes-to-biznes əlaqələri vasitəsilə əlaqə saxlamaq istəyənlər var. Ermənistandan Türkiyəyə aviareyslər olsa da, iki ölkə əhalisi sərhədləri keçsə də, iki ölkə arasında fiziki sərhəd hələ də bağlıdır. 1915-ci ildə Osmanlı İmperiyasının erməni icmasına münasibətinin mübahisəli qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, bir çox səbəblərdən qaynaqlanan diplomatik çıxılmaz vəziyyət vəziyyəti çətinləşdirir. Ermənilər Türkiyəni soyqırırda günahlandırır və Türkiyənin bunu etiraf etməsini istəyirdi, Türkiyə isə bu ittihamı heç vaxt qəbul etməmişdir. İkinci mühüm amil Türkiyənin Qarabağ problemində qonşu Azərbaycanla müttəfiq olmasıdır. İki ölkə eyni dil, mədəniyyət və dinə malikdir. Türkiyənin Azərbaycanla tərəfdaşlığı Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin tikintisi ilə möhkəmlənib ki, bu da Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni strateji baxımdan birləşdirir və bununla da regionda münaqişə-fayl xəttini gücləndirmişdir (Çıtadze N. 2016: s.102).

Neftin Cənubi Qafqazda iqtisadi güc kimi və münaqişə dinamikasının tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti çox əhəmiyyətlidir və müzakirə edilməməlidir. Eyni zamanda, Azərbaycanın neft biznesində üzləşdiyi problem korrupsiya ilə bağlıdır. Neft biznesi, onun inkişafı və himayədarlığı yaymaq üçün təklif etdiyi imkanlar, verilən vəzifələrə sahib olmaq üçün əlindən gələni edəcək elitani gücləndirməyə meyllidir, çünki bu, gücün və rifahın əsas mənbəyidir. Hökumət yerli “neft nəzarətçisi” olan qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) təsirini artırmaqla və beynəlxalq ictimaiyyətin Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsü (MSŞT) kimi şəffaflıq təşəbbüslərini dəstəkləməklə korrupsiyanın tədricən azaldılması səylərini artırmağa çalışarsa, ölkə neftin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatını effektiv şəkildə

tənzimləyəcək daha şəffaf dövlət strukturlarına doğru qətiyyətlə irəliləmək qabiliyyətinə malik idi.

Digər tərəfdən, iqtisadçılar hesab edirdilər ki, neft biznesindən əldə edilən pullar formal iqtisadiyyat çərçivəsində saxlanıla və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsinə yönəldilə bilsə, perspektiv və fayda bir çox başqa istiqamətlərdə də hiss olunacaq. Əgər bu fakt baş verərdisə (beynəlxalq səviyyədə siyasətin müsbət inkişafı ilə birlikdə), şübhəsiz ki, sülh Qarabağ münaqişəsində Azərbaycan üçün daha böyük siyasi və iqtisadi motivasiya olacaqdı. Belə olan halda, MHŞT-nin sürət toplamaq üçün daha çox şansı olacaq və Azərbaycan Cənubi Qafqazda regional iqtisadi inkişafın mərkəzi kimi daha genişmiqyaslı iqtisadi rolu inkişaf etdirməyə başlayacaqdı. Bölgənin iqtisadi inkişafını aşağı salan mühüm amillərdən biri də bağlı sərhədlər və fay xətləridir. Ermənistanla Türkiyə və Ermənistanla Azərbaycan arasında quru sərhədləri bağlıdır (Ermənistan bu bağlı sərhədləri blokada kimi şərh edir), Gürcüstanın de-fakto Abxaziya və Cənubi Osetiyada da problemlər var. Bu amillər şübhəsiz ki, regionda münaqişənin nəticəsi və qidalandırıcısı olan xüsusi iqtisadi dinamika yaradır. Qapalı sərhədlər əslində məsələlidir və sərhədlər arasında artan tənzimlənməmiş ticarəti dəstəkləyir, halbuki beynəlxalq ictimaiyyətin ənənəvi müdrikliyi beynəlxalq aktyorların Dağlıq Qarabağ kimi tanınmamış qurumlara iqtisadi dəstək göstərməsinə mane olurdu (Tskitishvili T. 2010).

Əgər biznes icmaları bu rolu öz çiyinlərinə götürsələr, sülhməramlı təşkilatlar müdaxilə etməli və biznes ideyalarının inkişafına kömək etməlidirlər, çünki biznesin həmişə sülhün maraqlarına uyğun hərəkət edəcəyini düşünmək olmaz. Bundan əlavə, iqtisadi əməkdaşlığa regional yanaşmanın daha çox fayda gətirəcəyi ehtimalı var idi. Bütün Qafqaz regionlarını, təkcə Ermənistan və Azərbaycanı deyil, həm də Gürcüstan, Türkiyə və İrani birləşdirən tədbirlər görülməlidir. Cənubi Qafqazda potensial dəmir yolu əlaqələri ətrafında müzakirələr regional perspektiv götürməyin vacibliyinə bir nümunədir. Bəziləri Azərbaycan və Ermənistanı birləşdirən və Dağlıq Qarabağı götürəcək Bakı-Naxçıvan-İrəvan-Gümrü-Qars dəmir yolu xəttinin açılmasını müdafiə etsələr də, digərləri Qarabağdan yayınan və onu istisna edən Bakı-İrəvan-Naxçıvan marşrutunun açılmasını təklif edirdi. Bu arada Gürcüstan

Azərbaycanı Gürcüstan vasitəsilə Türkiyə ilə birləşdirəcək Bakı-Tbilisi-Axalkalaki-Qars dəmir yolu xətti üçün fəal lobbiçilik edir və bununla da Ermənistanı marginallaşdırırdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında Şərqi-Qərbi müttəfiqliklərini gücləndirən, eyni zamanda Ermənistandan yan keçən neft sənayesinin fəaliyyətinə çox gözəl nümunədir. siyasi maraqlar və bu rəqabətli iqtisadi maraqlardan yeganə konstruktiv çıxış yolu əlbəttə ki, diplomatik kompromislərdir (Çitadze N. 2016: s.103-105).

İtirilmiş İqtisadi İmkanlar Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi zamanı 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs imzalanana qədər Azərbaycan Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla 13110 km² ərazisini, yəni təxminən 20%-ni itirmişdi. İşğal edilmiş ərazilər-Dağlıq Qarabağ (Xankəndi, Xocalı, Hocalı, Ağdərə və Şuşa), eləcə də Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kubadlı və Zəngilan rayonları idi. Qarabağdan kənarda işğal olunmuş ərazilər Azərbaycan torpaqlarının 12%-nə bərabər idi. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi bir milyondan çox insanı regiondan köçməyə məcbur etmişdir. Bu addımla tarixi prosesdə Qarabağın erməniləşdirilməsi prosesi müəyyən mənada tamamlanmış hesab olunurdu (Kasim K. 2001).

SSRİ dövründə də mərkəzi planlaşdırma strategiyaları çərçivəsində Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi mövcudluğunu davam etdirirdi. Rayonda kənd təsərrüfatı sektorunda taxılçılıq, yemlik, üzümçülük, tütünçülük, kartof və pambıqçılıq üstünlük təşkil edirdi. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağla torpaqlarının 20 faizini itirən ölkə tərəvəz, meyvə və üzüm yetişdirilməsi üçün əlverişli kənd təsərrüfatı sahələrindən məhrum olmuş, bu məhsulların istehsalı xeyli azalmışdır. Yuxarı Qarabağda üzümçülük sahəsinə xüsusilə 1970-ci illərdən sonra daha çox önəm verilir. Şərab fabrikləri üzüm bağlarının və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı yeni texnologiyalardan istifadə etməklə yaradılmışdır. Ermənistanın kənd təsərrüfatı torpaqlarını alması ilə üzüm istehsalı və şərab ixracı xeyli azalmışdır. 117 üzüm emalı zavodunun əksəriyyəti istehsaldan çıxmışdır. Digər tərəfdən, işğaldan sonra ölkədə tərəvəz istehsalı da iki dəfə azalmışdır. Ermənilərin zəbt etdikləri torpaqların əksəriyyəti münbit əkinçilik sahələri idi. Məsələn, Füzuli rayonunda ildə 100 min

ton üzüm istehsal olunurdu. Zəngilan şəhərində üç üzüm emalı zavodu, 3 min hektar üzüm bağı var idi. Ağdam pambıqçılığı ilə, Kubadlı isə heyvandarlığı ilə məşhur idi. Heyvandarlıq baxımından xüsusilə xırdabuynuzlu heyvandarlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Erməni işğalı səbəbindən bu rayonlardan köçməli olduqlarından rayonda təxminən 145 min iribuynuzlu mal-qara, 455 min baş qoyun-keçi qalmışdır.

Ümumilikdə qiymətləndirildikdə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində taxılın 14,3 faizi, üzümün 31,5 faizi, ətin 14,5 faizi, südün 17,1 faizi, yunun 19,3 faizi istehsal olunmuşdur. İşğal altında olan torpaqlarda 900-ə yaxın yaşayış sahəsi, 131 min ev, 1025 təhsil müəssisəsi, 798 səhiyyə ocağı tərk edilmişdir. Eyni zamanda, 1,3 milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 1200 km suvarma sistemi, 7000 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 280 min hektar meşə sahəsi tərk edilməli idi. Hesablamalara görə, 927 kitabxana, 10-dan çox arxeoloji abidə, 454 tarixi abidə və muzey erməni təcavüzünün qurbanı olub. Eyni zamanda, Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərdən, xüsusilə 39,6 min ton ehtiyata malik 3 qızıl mədəninədən, 4 civə və sürmə yatağından məhrum olub. Hesablamalar aparılır ki, Ermənistanla müharibə nəticəsində iqtisadi potensialının təxminən 16%-ni itirən Azərbaycan 25-60 milyard dollar itirmişdir (Yusifov E. 2005).

Qarabağın işğalı ilə Azərbaycan 72 min hektar sahədən əldə etdiyi 200 min ton taxıldan, 730 min ton üzümdən, 4 min ton tütündən, 20 min ton ətdən, 100 min ton süddən, və iqtisadiyyatına ziyan dəymişdir. Azərbaycanın bütün civə və perlit ehtiyatları, tikinti və s. materialların 35-60%-i, mineral su ehtiyatlarının 40%-i, meşələrin təxminən 24%-i, su ehtiyatlarının 8%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanda yerləşir. İşğal olunmuş ərazilərdə 13197,5 hektar qiymətli meşə sahəsi və 6 geoloji sərvət qalmışdır. Ümumi uzunluğu 25 min km olan avtomobil yolu (asfalt və avtomobil yolu), 160 körpü, 14,5 min km elektrik xətti, 2500 transformator, 2,3 min km su xətti, 2 min km təbii qaz xətti, 240 km kanalizasiya xətti, İşğal nəticəsində 35 min tutumlu su çənləri və telefon stansiyaları zədələnmişdir. Eyni zamanda, 4 hava limanı, Bakı-Ağdam və Horadiz Ordubad dəmir yolu xətləri, Bakı-Stepanakert-Naxçıvan təbii qaz kəməri işğal altında olan torpaqlarda qalmışdır. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə 310-dan çox sənaye

obyekti qalıb ki, onların da Azərbaycanda istehsal olunan tikinti materiallarının 11 faizi, ayaqqabı istehsalının 11 faizi, inək piyinin 25 faizi, şərabın 35 faizi, xammalın 13,5 faizi onların payına düşür. İpək istehsalı və 15%-i mineral sulardır. Azərbaycanın 2 milli parkı, 4 qadağan zonası və bir çox təbiət-tarixi abidələri işğal altındadır. İşğal olunmuş milli parklar və qadağan olunmuş ərazilər aşağıdakılardır:

1. Bəsitçay Milli Parkı: Zəngilan rayonu, Bəsitçay ətrafında yerləşən bu Milli Parkda 1974-cü ildə yaradılmışdır. Sahəsi 107 hektar olan bağda Qafqaz vələsi, gürcü xurması, ardıc, oleandr və müxtəlif qədim çinarlar kimi qiymətli ağaclar var. Bəsitçay Milli Parkında diametri 4 metr, hündürlüyü 50 metr olan nadir çinarlar var. Bu çinarların bəzilərinin yaşı 1200-1500 ildir.

2. Qaragöl Milli Parkı: Bu Milli Park 1987-ci ildə yaradılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 2568 metr yüksəklikdə 300 hektar əraziyə malikdir. Qaragöl bağında 68 cins, 27 növ flora və 102 növ bitki var. Milli Parkda nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki növləri “ezepeçuk” və qırmızı dərman bitkisi “slacking” yetişdirilir.

3. Laçın Yasaqlığı: İşğal altında olmuş yasaqlıqlardan biri də 1961-ci ildə yaradılmış və 21 min hektar ərazini əhatə edən Laçın Yasaqlığıdır. Yasaqlığın heyvanlar aləmini Qafqaz balqabaq ayısı, çöl donuzu, dağ keçisi, dovşan və s. heyvanlardır.

4. Qubadlı Yasaqlığı: Bu zona 1969-cu ildə ceyran, çöl donuzu, dağ keçisi, Qafqaz qaz ayısı kimi heyvanları qorumaq və sayını artırmaq üçün yaradılmışdır.

5. Daşaltı Yasaqlığı: 1988-ci ildə Şuşa və Əsgəran torpağında nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün yaradılmışdır. Təxminən 450 hektar ərazini əhatə edən Daşaltı Yasaqlığı tamamilə dağıdılıb.

6. Arazboyu Yasaqlığı 1993-cü ildə nadir briqada palıdlarının mühafizəsi və istehsalı üçün yaradılmışdır. İşğal olunmuş torpaq sənaye və tikinti sektoru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, daş, mərmər və s. həm də müxtəlif tikinti materialları ilə zəngindir. Bu sərvətləri daşıyan yataqlar arasında ən önəmliləri Ağdam bölgəsindəki Çobandağ, Şahbulak, Boyehmedi və Hankentdə yerləşən daş yataqlar və Horavda yerləşən mərmər yataqlarıdır.

Ermənistanla müharibə, Rusiyanın Azərbaycana nəqlinə embarqo qoyması, Çeçenistan müharibəsi səbəbindən iki mühüm neft kəməmindən istifadə edə bilməməsi kimi siyasi və hərbi problemlər iqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərmiş, inflyasiya isə 4 rəqəmli rəqəmlərə yüksəlmişdir.

Cədvəl 2: Müharibə illəri və nəticələri. Azərbaycanda Makroekonomik göstəricilər

Makroekonomik göstəricilər	1991	1992	1993	1994	1995	1996
ÜDM %	-7.8	-22.6	-23.1	-19.7	-11.8	1.3
İnflyasiya nisbəti	206.6	1012.3	1229.1	1763.5	511.8	19.9
Rəsmi işsizlik nisbəti	0.11	0.17	0.52	0.65	0.78	0.86
Büdcə kəsiri (ÜDM % nisbətində)	-	-	7.1	9.4	5.4	2.9
Məzənnə (dollar)	-	14.8	120	1433	4417	4295
Xarici ticarət balansı	239.7	544.1	95.8	-125.1	-30.4	-329.3

Mənbə: Osman N.A. 2008: s.139-140

Hazırlanan inkişaf proqramlarının birincisi ilə başlayan sərt pul siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində inflyasiya səviyyəsi 1996-cı ildə 19,9%-ə, 1997-ci ildə 3,6%-ə, 1998-ci ildə -0,8%-ə, 1999-cu ildə isə -8,6%-ə yüksəlmişdir. Buna görə də Ermənistanla atəşkəsdən sonra hökumətin həyata keçirdiyi sabitləşdirmə proqramı yüksək inflyasiyaya son qoyulmuşdur. Onun əmək və məşğulluğa təsiri Dağlıq Qarabağ müharibəsində 20 min insan həlak olmuş, 50 min nəfər yaralanmışdır. Müharibədə 5 mindən çox insan əsir götürülmüşdür. 2008-ci ilin əvvəlinə məhbusların sayı 4354 nəfərə qədər azalmışdır. Bəzi beynəlxalq qurumlar Ermənistanın müharibə zamanı əsir götürdüyü Azərbaycan vətəndaşlarını işğal etdiyi torpaqlarda gizlətməsi, onlarla qeyri-insani rəftar etməsi, orqanlarını satması barədə məlumat verirdi. Ermənistanın 1988-ci ildən Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi nəticəsində bir milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşı - əhalinin təxminən 12%-i işğal olunmuş torpaqları tərk etməli olmuşdur. Onların 250 mini öz yurdundan zorla qovulmuş, 760 mini isə işğal altında olan torpaqlarından qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Qeyri-qanuni işğal olunmuş torpaqlarda 23 minə yaxın erməni yerləşdirilmişdir (Aslanlı A. 2009).

İşğal olunmuş torpaqlardan bir milyona yaxın insanın köç etmək məcburiyyətində qalması ölkədə məşğulluq problemini artıran ən mühüm amil oldu

və ya təxminən 10%-ə yüksəlmişdir. Müharibə ilə əlaqədar müdafiə xərcləri artan Azərbaycanın dövlət büdcəsi 1993-cü ildən kəsirlə üzləşməyə başlamışdır. Onun istehsala təsiri müstəqilliyin ilk illərində ölkədə yaşanan problemlər, xüsusən də Qarabağ müharibəsi nəticəsində milli gəlirdə ciddi azalma baş vermişdir. Müharibə həm də ölkə sənayesi üçün tələb olunan aralıq malların idxal yollarının bağlanmasına səbəb olmuşdur. İş o yerə çatıb ki, iqtisadiyyatda sosialist quruluşundan liberal quruluşa keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan 1991-95-ci illər arasında 60% kiçilmişdir. Ətraf mühitə mənfi təsirlər Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından gündəlik təxminən 9 milyon kVt/saat enerji istehsal edən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının tullantılarının saxlanması üçün radioaktiv tullantılar üçün poliqon kimi istifadə olunurdu. Kür çayının Ermənistan tərəfindən məsuliyyətsiz şəkildə çirkləndirilməsi isə həm Azərbaycan, həm də Xəzər üçün təcili tədbirlər gözləyən problem kimi görünürdü.

Ermənistan ərazisindən başlayan çayların demək olar ki, hamısı Kür və Araz çaylarına tökülür. Ermənistan ərazisindən keçən Oxçu, Zəngi, Araz, Ağstafa və digər çay və çaylar Azərbaycan çaylarını çirkləndirir. Qafan alüminium-molibden yataqlarından Boxçuçaya axan zərərli axınlar Ermənistan və Azərbaycan üçün zərərli iqtisadi xarici təsirlərin mühüm mənbəyidir.

II FƏSİL. QARABAĞIN İQTİSADİYYATI VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN İQTİSADİ TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ

2.1. II Qarabağ müharibəsinin və zəfərin Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsiri

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrinə hücumundan sonra Azərbaycan ordusunun özünümüdafiə hüququ əsasında başladığı əməliyyat 44 gün ərzində qazanılan qələbəni alovlandırdı. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın başladığı hücumlara cavab olaraq ərazilərini erməni işğalından azad etmişdir. Həmin gün Ermənistan Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə əlaqədar ölkədə “müharibə vəziyyəti” və “ümumi səfərbərlik” elan etmişdir. Azərbaycan Milli Məclisi isə ölkənin bəzi şəhər və rayonlarında müharibə vəziyyətinin elan edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. 2020-ci il sentyabrın 28-də Ermənistanın Tərtər şəhərini atəşə tutması və hücumlarını davam etdirməsindən sonra Azərbaycan prezidenti Əliyev ölkədə qismən səfərbərlik elan edilməsi haqqında qərar imzalamışdır (Yukarı Karabağ'da 44 Gündə Gelen Zaferi, 2021: s.39).

Aydın idi ki, Azərbaycanın qanuni özünümüdafiə hüququ yaranıb və bu hüquq bütün işğal olunmuş torpaqlar azad edilənə qədər davam edə bilər. Əslində, 2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağda və onun ətrafında yenidən başlayan münaqişələr 2020-ci il noyabrın 9-da razılaşma ilə başa çatdı və Ermənistan Qarabağdan tam çəkilməyi qəbul etməli oldu. Bu münaqişələrin əsasında ön plana çıxan əsas məsələ Ermənistan silahlı qüvvələrinin döyüş bölgəsində və ya döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən bir çox Azərbaycan yaşayış məntəqələrini hədəfə aldıkları hücumlar olub. Bu hücumlar nəticəsində çoxlu sayda dinc sakin həlak olub və ya yaralanıb, və bir çox mülki yaşayış məntəqələrinə ciddi ziyan dəyib. Azərbaycanın bu hərbi qələbəsindən sonra əldə olunan siyasi razılaşmanın reallaşması prosesi davam edir. Bunların arasında Qarabağdakı yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan qüvvələrinə təhvil verilməsi ilə yanaşı, minlərlə mülki köçkünün öz əvvəlki yerlərinə

qayıtmasının təmin edilməsi və dəymiş ziyanın aradan qaldırılması mühüm hüquqi gündəm maddələrindəndir.

İkinci Qarabağ müharibəsi illərində Azərbaycan Respublikası hərbi qələbə ilə yanaşı, böyük diplomatik və siyasi uğurlarını da davam etdirmişdir. Belə ki, bu müharibədə Azərbaycana birbaşa dəstək verən Türkiyə Respublikası və Pakistanla yanaşı, İsrail, Ukrayna və Gürcüstan da azərbaycanpərəst mövqelərini göstərdilər. Eyni zamanda, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində Ermənistanla müttəfiq olan Rusiya Federasiyasının rəsmi dairələri, o cümlədən prezident V. Putin Dağlıq Qarabağı və ona bitişik əraziləri Azərbaycan Respublikasının suveren torpaqları elan etdi

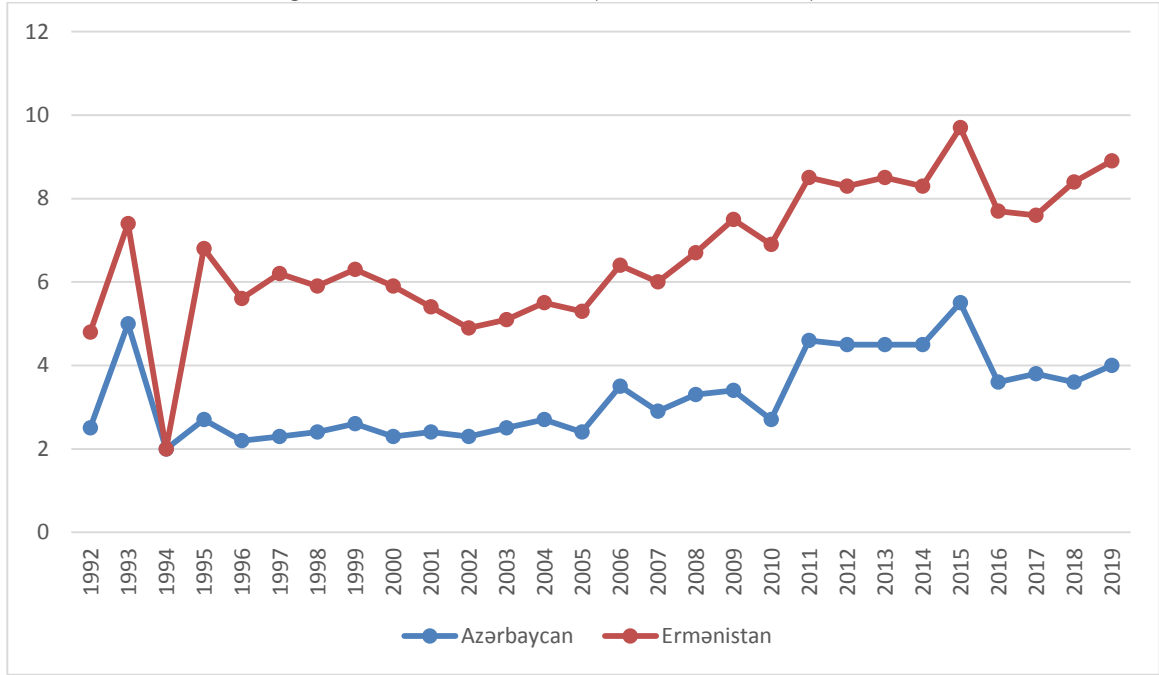
(<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130> Hacıyev S. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri).

1990-cı illərin əvvəlindəki iqtisadi vəziyyəti 2020-ci illə müqayisə etdikdə fərqli mənzərə ortaya çıxır. O zaman hər iki dövlət sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşsə də, bu günə gələndə 50 milyard dollara yaxın ÜDM-i olan Azərbaycana qarşı Ermənistanı 14 milyard dollar ÜDM-lə görürük. Azərbaycanın hərbi büdcəsi uzun illər Ermənistanın dövlət büdcəsindən çox olub. Ermənistan və Azərbaycanın hərbi sənaye səviyyəsini bəyan edilmiş iqtisadi potensiala qarşı müəyyən edən əsas göstəricilərin (2019-cu il) müqayisəsi də maraqlı nəticələr verir. Amma Ermənistanın iqtisadi və maliyyə imkanları az olsa da, hərbi xərclər ÜDM nisbəti Azərbaycanla müqayisədə (5%-ə qarşı 4%), adambaşına düşən hərbi xərclər (230 ABŞ dollarına qarşı 185 ABŞ dolları), hərbi xərclər büdcə xərclərinə (16% 12%) olmuşdur. Yəni Azərbaycan hərbi xərclərlə yanaşı digər xərclərini də davam etdirib, bir növ balanslaşdırmağa çalışıb. Ermənistan isə hərbi sahəyə daha az imkanlarından qat-qat böyük pay ayırdı və nəticə yenə də məğlubiyyətlə nəticələndi. İqtisadi güc ikinci Qarabağ müharibəsinə aparan prosesdə (hərbi texnika, yüksək texnologiyalar, dron texnologiyalarının alınması və s. üçün) ən mühüm amillərdən biri olmaqla yanaşı, həm də müharibədən sonrakı dövr üçün çox mühüm ölçüdür.

Azərbaycan artıq işğaldan geri götürdüyü torpaqların bərpasına başlayıb və rayonlarda sürətlə yeni yol infrastrukturunu tikilir. Erməni tərəfi 2021-ci ilin büdcə

danışıqlarında mərkəzi təhsil xərclərinin məcburi şəkildə azaldılmasını parlamentdə təsdiqləyib. Koronavirus pandemiyasının Azərbaycan və Ermənistan iqtisadiyyatına da təsiri var, lakin Ermənistanda xəstələrin və ölənlərin sayı daha çox olub (Aslanlı K. 2020: s.9).

Qrafik 1: Hərbi xərclər, ÜDM nisbətə, %-lə

Mənbə: Aslanlı K. 2020: s.10

Bütün iqtisadi maneələr Ermənistanı bir-birindən ayırır və iqtisadi və sosial inkişafda mühüm rol oynayır. Nəticədə Ermənistan son 30 ildə immiqrasiya, işsizlik və maliyyə problemləri ilə üzləşib. Ermənistanın işğalçı Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni onun iqtisadi və məhsuldar inkişafının mühüm hissəsinə çevirdi. İşğal olunmuş ərazilərin bağlanması ilə əlaqədar sovet dövrü ilə müqayisədə Azərbaycan iqtisadiyyatı buğda istehsalının 24 faizini, pivə istehsalının 41 faizini, kartofun 46 faizini, ətin 18 faizini, südün 34 faizini itirmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məhsuldarlığın kəskin azalması Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 60% azalmasına səbəb olub. Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) azalması təxminən 43 faiz, sənayedə isə 60 faizə yaxın olub. İşğal etdiyi ərazilərdə təbii sərvətlərin çox olması səbəbindən Ermənistan bu üsuldən erməni və xarici şirkətlər tərəfindən qeyri-qanuni istifadə edib. Faydalı qazıntıların, dəmir və dəmir filizlərinin, mineral suların, təmiz suların və meşələrin qeyri-qanuni istifadəsi, bitki

və heyvanlara daimi ziyan vurmuşdur. Rəsmi məlumatlara görə, əvvəllər 163 müxtəlif faydalı qazıntı yatağı mövcud olmuşdur. İşğal zamanı qızıl, gümüş, mis, molibden və civənin çıxarılması qeyri-qanuni aparılmışdır. Qeyri-qanuni fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər işğal olunmuş ərazilərdəki keçmiş qeyri-qanuni rejimin dəstəklənməsinə yönəldilib. Zəhərli tullantıların su anbarlarına və çaylara axıdılması zamanı təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadə hallarının qarşısının alınması istiqamətində heç bir tədbir görülməyib. Bu hal faydalı qazıntıların və digər yataqların məhv olunmasına, zəhərlənməsinə və geniş ərazilərin zədələnməsinə, həmçinin içməli suyun kəskin şəkildə azalmasına səbəb olub.

Ermənistan şirkətləri ilə yanaşı, Rusiya, Fransa, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və Hollandiyadan olan xarici şirkətlər də Azərbaycanın təsdiq etdiyi ölkələrdə qeyri-qanuni fəaliyyətə başlayıb. Qarabağın təbii ehtiyatlarından istifadə edən şirkətlər arasında Vallex Group, Base Metals, GeoProMining, GoldStar, Aurubis AG, Caterpillar, FLSmidth & Co, Tashir Group və s. şirkətlər istismar edilmişdir. Bu iqtisadi problemlərlə Azərbaycan Müstəqil Naxçıvan Respublikası (NMR) ilə torpaq münasibətlərini itirib. Bunun nəticəsidir ki, müstəqil Naxçıvan Respublikası iqtisadi və sosial dayaq dənizinə çevrilmişdir. Azərbaycan Naxçıvanda sərnixin daşımaq üçün İran ərazisindən keçən hava və ya quru yollarından istifadə etməyə məcbur olub.

1990-cı illərin əvvəllərində bu peşəyə görə Azərbaycan sonradan iqtisadi və ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrilən Türkiyə ilə quru münasibətlərini itirdi. Nəticədə azərbaycanlılar Türkiyəyə Gürcüstan və İran hava məkanı vasitəsilə gəlməli oldular ki, bu da yük və sərnixin daşımalarını artırdı. Rusiyanın siyasi imkanlar açmasına baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi regionun ən mühüm tərəfdaşlarından biri olan Ermənistanla quru münasibətlərinə mane olmaqda davam edir. O dövrdə bu problem Rusiya üçün əsas problemə çevri, çünki Gürcüstanla siyasi münasibətlər pisləşdi, Rusiya ilə Ermənistan arasında dəmir yolu xətti Abxaziyadan keçib. Dəmiryolunun bağlanmasıdan sonra Yuxarı Lars yolu Rusiya ilə Ermənistan arasında yeganə tranzit marşruta çevrilib. Lakin bu yol həmişə siyasi və ekoloji məsələlərə görə bağlıdır. Nəticədə münaqişə səbəbindən regionda

nəqliyyat marşrutlarının bağlanması Rusiya ilə Ermənistan arasında iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir göstərib.

İqtisadiyyatını neft və təbii qaz ixracına əsaslanaraq şaxələndirməyə çalışan Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ciddi azalma yaşayan iqtisadiyyatına və üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq, inkişafını davam etdirir. 2014-cü ildən beynəlxalq bazarlarda neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatını ciddi şəkildə sarsıtdı və ölkə yüksək inflyasiya, 100%-ə çatan devalvasiya və mənfi artım rəqəmləri ilə üzləşdi. Bu kontekstdə 2016-cı ildə təsdiqlənərək həyata keçirilən strateji yol xəritələri çərçivəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində fəaliyyətlər sürətlənib və maliyyə, nəqliyyat, telekommunikasiya, turizm və müxtəlif sənaye sahələrində inkişaf müşahidə olunub. Ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sərvəti böyük hissəsi Xəzər dənizində yerləşən neft və təbii qaz yataqları, əkin sahələri, SSRİ dövründən miras qalmış iri sənaye obyektləri və sənaye infrastrukturudur.

1994-cü ildə dünya neft şirkətləri ilə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan müqavilə ilə ölkə neftinin hasilatı və ixracı istiqamətində mühüm addım atıldı. Hazırda ixrac gəlirlərinin təxminən 90%-ni enerjiden əldə edən Azərbaycan 2020-ci il üçün təsdiqlənmiş ehtiyatlarına görə xam neft üzrə 19-cu və təbii qazda 23-cü yerdədir. Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə siyasi sabitliyin bərqərar olması ilə Azərbaycan makroiqtisadi göstəricilərdə sabitlik və iqtisadi inkişaf baxımından mühüm irəliləyişlər əldə etmiş, COVID-19 epidemiyası isə iqtisadiyyata dərin təsir göstərmişdir. Ölkədə ilk koronavirusa yoluxma 2020-ci ilin fevral ayının sonunda aşkarlanıb. Azərbaycan iqtisadiyyatı 1990-cı illərin sonlarından bəri pandemiya ilə bağlı halların sayının artması, enerji sənayesindəki dalğalanmaların təsiri və Ermənistanla artan münaqişələr səbəbindən ən dərin uğursuzluqlarla üzləşib. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün 2020-ci il ölkədə neftin iki dəfədən çox ucuzlaşması ilə başladı (yerli Azeri Light markalı neftin qiyməti yanvarın 7-də 71,2 dollardan martın 21-dək 26,01 dollara düşdü) və ölkədə koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar karantin qəbul edildi (Kitachayev B. 2020: “Oil

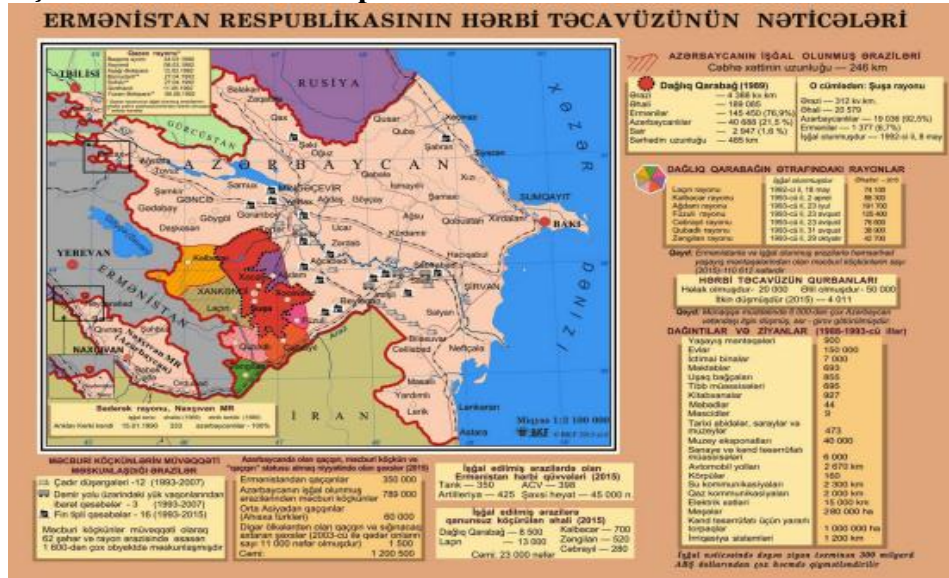
and coronavirus - the troubles of the Azerbaijani economy". <https://jamnews.net/azerbaijani-economy-and-coronavirus/>).

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı məlumatlara görə, 2020-ci ildə Azərbaycanda ÜDM əvvəlki illə müqayisədə 4,3% azalaraq təxminən 72,5 milyard manata (42 607,2 milyon dollar) düşmüş, adambaşına düşən ÜDM 7262,8 manat (4272,2 dollar) olmuşdur. 2020-ci ildə Azərbaycanda istehlak qiymətləri indeksi (inflyasiya) 2019-cu illə müqayisədə 2,8% təşkil edib. 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında dünyanın 178 ölkəsi ilə xarici ticarət fəaliyyəti həyata keçirən Azərbaycanın xarici ticarət həcmi təqribən 18 milyon ABŞ dolları, idxalı 8 milyon ABŞ dolları, ixracı isə 10 milyon ABŞ dolları təşkil edib. 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ölkənin xarici ticarət həcmində 22,0 faiz, idxalının 38,7 faiz, ixracının isə 10,0 faiz azaldığı görünür. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin açıqladığı məlumatlara görə, 2020-ci ildə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsi 4 milyon dolları keçərək 2019-cu illə müqayisədə 7,7% azalıb. 2020-ci ildə Azərbaycanın ümumi ticarət həcmində 13,54% paya malik Türkiyə İtaliyadan sonra Azərbaycanla ən böyük ticarət həcmində malik ikinci ölkədir (Hülya K. 2020: s. 51).

Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi Türkiyəyə də təsir edib və münafişə şərqdə nəqliyyat yollarının inkişafı və istifadəsinə ən böyük maneələrdən birinə çevrilib. Yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Azərbaycanı Azərbaycanla birləşdirən Türkiyə Ermənistanın Zəngəzur vilayətindən keçdiyi üçün əlaqə kəsilib. Sərhəd bağlı olduğu üçün Türkiyə iqtisadi tərəfdaşlarından biri olan Azərbaycanla danışıqlarda bu yanaşmadan istifadə edə bilmədi. Əvəzində o, Gürcüstan ərazisindən keçən magistral yoldan istifadə etməli olub ki, bu da məsafəni uzadar və gediş vaxtını artırır. Ermənistanla sərhədin bağlanması Türkiyə üçün enerjiyə çıxış baxımından əlavə problemlər yaradıb və bu, Gürcüstandan neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsinə səbəb olub. Yuxarıda qeyd olunan münafişələrə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın işğalı zamanı region ölkələri irimiqyaslı nəqliyyat və qeyri-erməni nəqliyyat layihələrini inkişaf etdirə bilib.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənubi Qafqaz marşrutları, Bakı-Tbilisi-Qars qatırı layihələr arasındadır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Mərkəzi Dəhliz və Şimal-Cənub Beynəlxalq Yol kimi beynəlxalq nəqliyyat layihələrində böyük rol oynayıb. Bu, həm də Cənubi Qafqazın beynəlxalq iqtisadi sistemdəki rolunu gücləndirdi. Lakin Ermənistanın qonşularına hücum siyasəti regionun iqtisadi inkişafına və boru kəmərlərinin genişlənməsinə mane olub. İndi münaqişələrin həlli və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasının yeni geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəsi Cənubi Qafqazda və regional integrasiyada bütün iqtisadi maneələri dəf etmək imkanı verib.

Şəkil 3: Ermənistan Respublikasının Hərbi təcavüzünün nəticələri

Mənbə: Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Həviyev Ş., Əsgərova R. 2021: s.27

Üç tərəfli bəyanata görə, regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat marşrutları bərpa olunacaq. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bu şərtlərdə əsas məsələ müstəqil Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın əsas regionu və Zəngəzur dəhlizi arasında nəqliyyat əlaqələrini bərpa etməkdir, çünki bu dəhliz çoxlu nəqliyyat imkanları vəd edir. Bütün iqtisadi əlaqələrin bərpası və Zəngəzur yolunun çəkilməsi region ölkələrinə yuxarıda qeyd olunan iqtisadi problemlərin və çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək. Məhz bu kontekstdə yeni Zəngəzur dəhlizi müstəqil Naxçıvan Respublikasını iqtisadi cəhətdən azad edəcəkdir. Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqənin bərpası Naxçıvan və Azərbaycanda iqtisadi inkişaf üçün

bir çox yeni imkanlar yaradacaq, səyahət vaxtını və nəqliyyat xərclərini azaldacaq. Digər məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycan işğal etdiyi torpaqları azad edərkən Ermənistanın Qarabağa təcavüzü zamanı qanunsuz istifadə etdiyi təbii sərvətləri ələ keçirib. Qarabağın yenidən qurulmasından sonra Azərbaycan sabit və müasir iqtisadiyyat qura biləcək ki, bu da gələcək illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafına töhfə verəcək.

Bütün bunlar Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi ilə başa çatan 44 günlük müharibənin Cənubi Qafqaza və onun qonşularına böyük iqtisadi təsir göstərdiyini göstərir. Region ölkələri arasında münaqişələr və iqtisadi əlaqələrin bərpası son 30 ildə regional iqtisadiyyatın xəritəsini dəyişəcək. Regional nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi regionla qonşu ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar açacaq. Bu da öz növbəsində Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatda beynəlxalq əlaqələr proqramında və Qərb-Şərq və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində mövqelərini gücləndirəcək. Regionda davamlı sülhün bərqərar olması həm də ticarətə müsbət təsir göstərəcək və region ölkələrinə daha çox sərmayə qoymağa kömək edəcək. Nəticədə 44 günlük müharibə Cənubi Qafqazda nəinki etibarsızlıq yaratdı, həm də regional əməkdaşlıqdan istifadənin qarşısının alınması kimi əsas məsələləri həll etdi. Eyni zamanda, münaqişədən sonra müharibə zamanı qeyd olunan bütün iqtisadi imkanlar zərərli millətçi qarşıdurmaların yaranmasının qarşısını alacaq.

2.2. II Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin makroiqtisadi və sektoral inkişafa təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi

İşğaldan azad edilmiş rayonların yenidən qurulması yükü bütün dünyanı bürüyən COVID-19 epidemiyasının yaratdığı problemlər, qlobal iqtisadiyyatda tənəzzül və enerji bazarında qiymətlərin düşməsi ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirini göstərmişdir. Müharibə Azərbaycan iqtisadiyyatına da ciddi mənfi təsir göstərdi. ÜDM-in proqnozlaşdırılan 4% azalmasını nəzərə alsaq, bu göstəricinin son beş ilin ən aşağı göstəricisi olduğu aydın görünür. Səyahət məhdudiyyətləri nəticəsində turizm sektoru ən çox təsirlənən sektorlar arasında olmuşdur. Eyni zamanda, xidmət, qida, nəqliyyat sektorları ciddi itkilərlə üzləşərək epidemiyadan ciddi şəkildə təsirlənmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlara və statistik məlumatlara əsasən, ölkənin ixrac və idxal həcmində xeyli azalma müşahidə olunub. Lakin onun yeni status-kvosu Azərbaycanı regionun əsas tranzit ölkəsi kimi şərq-qərb və şimal-cənub logistika xətlərinin tranzit nöqtəsinə çevirib və bu kontekstdə gələcəkdə ölkənin enerji gəlirlərindən asılılığı azala bilər. O da aydındır ki, Qarabağda işğaldan azad edilən ərazilərin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı, Qarabağda qızıl mədəni və SES-in ermənilərin nəzarətində olması Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfə verəcək (Hülya K. 2020: s.51).

COFACE-nin son iqtisadi araşdırmasına əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatının üzləşdiyi problemlər aşağıdakı kimi sıralanıb:

- Karbohidrogenlərdən yüksək asılılıq və iqtisadiyyatda aşağı müxtəliflik;
- Azalmış neft ehtiyatları;
- Kövrək bank sistemi (dollarlaşma, aşağı gəlirlilik, qeyri-şəffaflıq);
- Anti-rəqabətli bazar strukturları əlaqələri olan çoxsahəli konqlomeratlar;
- Pis idarəetmə (korrupsiya, çirkli pulların yuyulması, məhkəmə sisteminin siyasiləşdirilməsi);
- Ermənistanla silahlı münaqişənin eskalasiyası (<https://www.coface.com/>).

Azərbaycan hökuməti bərpa prosesini səmərəli və mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil etmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün lazımi tədbirlər görüb. Beləliklə,

2020-ci ilin noyabr ayında müharibədən dərhal sonra onun tərkibində Koordinasiya Qərargahı və İdarələrarası Mərkəz yaradıldı. Bu mərkəzdə müxtəlif mövzular üzrə 17 işçi qrupu yaradılıb. İşçi qruplarının bütün istiqamətlər üzrə planlaşdırılmış və kompleks fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün Strateji Fəaliyyət Planı hazırlanıb. Yaradılan işçi qruplarına aşağıdakılar daxildir (Cədvəl 3):

Cədvəl 3: Koordinasiya Qərargahı və İdarələrarası Mərkəzdə yaradılan işçi qrupları

1. Hərbi-siyasi məsələlər üzrə işçi qrupu;	10. İqtisadi Məsələlər İşçi Qrupu;
2. Fövqəladə hallar və humanitar məsələlər üzrə işçi qrupu;	11. Şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin, veteranlarının və iştirakçılarının sosial müdafiəsi üzrə işçi qrupu;
3. Hüquqi və beynəlxalq hüquqi məsələlər üzrə işçi qrupu;	12. Elmi məsələlər üzrə işçi qrupu;
4. Nəqliyyat və logistika işçi qrupu;	13. Ekologiya məsələləri üzrə işçi qrupu;
5. Mina və partlamamış hərbi sursatların zərərsizləşdirilməsi;	14. Şəhərsalma üzrə işçi qrupu;
6. Beynəlxalq İşçi Təşkilat və Qeyri-Hökumət Təşkilatları ilə Əlaqələr Qrupu;	15. Nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar üzrə işçi qrupu;
7. Tarix və Mədəniyyət Abidələri, Mədəniyyət Müəssisələri İşçi Qrupu;	16. Əhalinin işğal olunmuş ərazilərə qaytarılması üzrə İşçi Qrupu;
8. Şəhidlər və İtkin düşmüş şəxslər üzrə İşçi Qrupu;	17. Enerji təchizatı üzrə İşçi Qrupu
9. Media və İnformasiya İşçi Qrupu;	

Mənbə: Bağırov O. 2020: s.3

2020-ci ilin fevralında təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” sənədində qeyd olunan tədbirlərə əlavə olaraq deyilir: “Beş prioritet biri kimi işğaldan azad edilmiş ərazilər müəyyən edilmişdir. Sənəd bu prioritetin uğurla həyata keçirilməsi üçün iki məqsəd müəyyən edir: dayanıqlı köçürülmə və iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiya. Bu məqsədlər həyata keçirilərkən rayonun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək, məskunlaşma səviyyəsini işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq, işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi fəallığında payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq lazımdır. Ona görə də deyə bilərik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası təkcə Qarabağ bölgəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərpa prosesinin formasını müəyyən etmək üçün nəqliyyat, enerji, şəhərsalma və

digər sahələrdə layihələri və məqsədləri nəzərdən keçirəcəyik. Nəqliyyat sektoru İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa üçün ilk addımlar yolların çəkilməsi oldu (Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri, 2021).

Qarabağın dirçəlişinə aparan “Böyük Qayıdış” proqramının birinci mərhələsi işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Həyata keçirilən nəqliyyat layihələri Qarabağa şimaldan, cənubdan və şərqdən köçməyə imkan verəcək. Tamamlanmış, planlaşdırılan və ya həyata keçirilən yol, dəmir yolu və hava limanı layihələrini ayrıca nəzərdən keçirək:

Şəkil 4: Qarabağ və Şərqi Zəngəzürda inşa olunan avtomobil yolları

Mənbə: Cəfərova E., Hüseynov V., Bağırov O., Havıyev Ş., Əsgərova R. 2021: s.27

Suqovuşan və Talış avtomobil yolları. Başlanmış ilk layihələrdən biri Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yolların yenidən qurulması olub. Döyüşlər hələ də davam edərkən bu yolların tikintisinə başlanılıb. Bu yolun Tərtərdən Suqovuşan kəndinə qədər olan hissəsi 21 km, Suqovuşandan Talış kəndinə qədər olan hissəsi isə 7,5 km-dir. 2 eni zolaqdan ibarət olacaq yolun asfalt-beton örtüyünün eni 9 metrdir və bu yollar artıq 1-ci mərhələdə 2-ci texniki dərəcəyə uyğun bərpa olunub. Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu Digər mühüm

avtomobil yolu Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. 2020-ci il noyabrın 17-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalanıb, buna əsasən Prezidentin ehtiyat fondundan Dövlət Avtomobil Nəqliyyatı Agentliyinə ilkin olaraq 50 milyon manat ayrılıb. Ümumi uzunluğu 101,5 kilometr, eni 37,7 metr olacaq yolun 2022-ci ildən gec olmayaraq başa çatdırılması nəzərdə tutulur.

Dəmiryolları. Bərpa prosesində avtomobil yolları ilə yanaşı, dəmir yollarının tikintisi və yenidən qurulması nəzərdə tutulur. Bu dəmir yollarından biri də şərqdən Qarabağa hərəkət etməyə imkan verən Bərdə-Ağdam dəmir yoludur. Bərdə-Ağdam dəmir yolu işğaldan əvvəl istifadədə olan 104 km-lik Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun bir hissəsidir. Hazırda Bərdədən Ağdama gedən yolun 45 kilometrlik hissəsi yenidən qurulur. Dəmir yolunun layihələndirilməsi və tikintisi iki mərhələdə həyata keçiriləcək. Birinci mərhələdə Bərdə-Təzəkənd dəmir yolunun 19 kilometri, ikinci mərhələdə Təzəkənd-Ağdam xəttinin 26 kilometri bərpa olunacaq. Artıq bu yolun tikintisinə dövlət tərəfindən 5 milyon manat vəsait ayrılıb. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Horadiz-Füzuli və Füzuli-Şuşa dəmir yolu xətti çəkiləcək. Şuşanın Qarabağın əsas turizm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevriləcəyi gözlənilirdi üçün Şuşaya gedən avtomobil yolu ilə yanaşı dəmir yolu xətti də çəkiləcək. Planlaşdırılan digər dəmir yolu layihəsi Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun yenidən qurulmasıdır. Bu yol Naxçıvandan Naxçıvana gedən Zəngəzur dəhlizinin əsas komponentlərindən biridir (Bağırov O., 2020: s.6).

Şəhər və kəndlərin bərpası İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında əsas istiqamətlərdən biri də şəhər və kəndlərin bərpasıdır. Şəhər və kəndlərimizin işğalçılar tərəfindən tamamilə dağıdılması bu istiqamətdə ciddi iş tələb edir. İşğal nəticəsində 9 mindən çox evə ziyan dəydiyi təxmin edilir. Bu evlərin bərpasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir: çoxmənzilli binaların yenidən qurulması, kəndlərin bərpasında vahid yaşayışın tətbiqi və kəndlərdə əhalinin optimal sayının müəyyən edilməsi. İşğaldan əvvəl bəzi kəndlərin əhalisi çox az idi (20-50 nəfər). Bərpa prosesində kiçik kəndlərin salınması səmərəsiz olduğundan, hazırda daha böyük kəndlərin tikintisi nəzərdə tutulur. Bu, resurslardan daha səmərəli istifadə

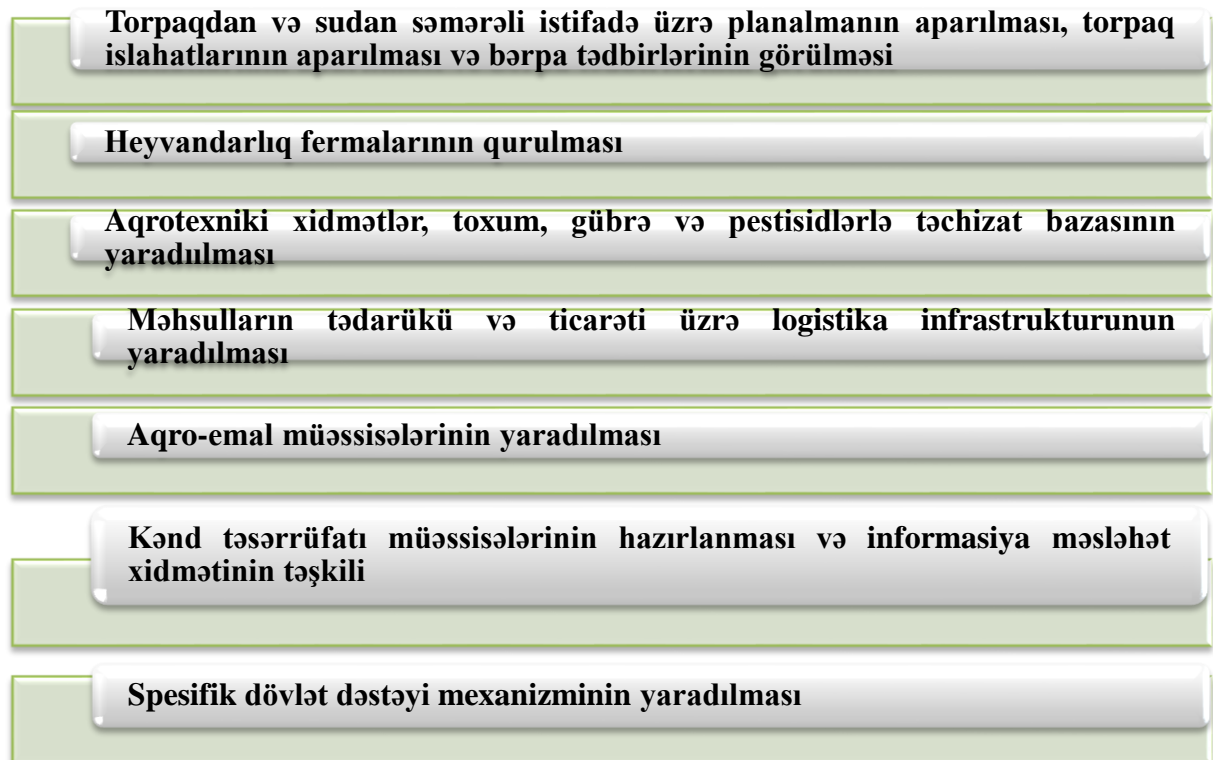
etməyə və xərcləri optimallaşdırmağa imkan verəcək. Bu proseslərin həyata keçirilməsi üçün artıq şəhərin yeni baş planları hazırlanır.

Digər kommunal infrastrukturun bərpası üçün lazımi tədbirlər görülür. Şəhər və kəndlərin yenidən qurulmasının mahiyyəti bu prosesdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışlarından istifadə etməkdir. Bu konsepsiyaların tətbiqi şəhərsalmada ən qabaqcıl dünya texnologiyalarını tətbiq etməyə və dünyanın aparıcı texnologiya şirkətlərini ölkəmizə cəlb etməyə imkan verəcək. Sonradan bu təcrübə digər şəhər və kəndlərdə də tətbiq oluna bilər. Bu anlayışların tətbiqi çoxlu faydalar yaradacaq. Bu prioritetlərə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, mövcud resurslardan səmərəli istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi, səmərəli nəqliyyat sisteminin yaradılması, daha təhlükəsiz icmaların yaradılması, səmərəli ictimai xidmətlərin göstərilməsi və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi daxildir (Bağirov O., 2020: s.7).

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məsələləri mövcud dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bir sıra konkret məqamların nəzərə alınmasını tələb edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının sektor olaraq inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyata öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası istiqamətində həyata keçirilən layihələr onu göstərir ki, Azərbaycan bu əraziləri regionun ən inkişaf etmiş ərazilərindən birinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyub. Beləliklə, münaqişədən sonrakı bölgələrdə kənd təsərrüfatının bərpası üzrə dünya təcrübəsini və istənilən regionda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ümumi tələbləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpasını aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

Sxem 1: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva Səadət İ. 2020: s.27

Bu 7 sahənin hər biri işğaldan azad edilmiş ərazilərin mərhələli şəkildə bərpası və inkişafı ilə bağlı məsələlərin geniş spektri ilə xarakterizə olunur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə böyük təbii sərvətlərin və ehtiyatların olması bu məqsədə nail olmağa imkan verir. Nəqliyyat layihələrinin mürəkkəbliyi və Qarabağın müxtəlif istiqamətlərə köçürülməsinin mümkünlüyü regionun gələcəkdə qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələr üçün əsas tranzit zonasına çevrilməsinə imkan verəcək. Nəticədə region ölkələri arasında ticarət əlaqələri genişlənəcək. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə lazımi infrastrukturun yaradılması təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də qonşu dövlətlər üçün vacibdir. Nəqliyyat vasitələrinin, o cümlədən hava limanlarının tikintisi də Qarabağa öz turizm potensialını reallaşdırmağa imkan verəcək. Bu, son nəticədə Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafına töhfə verəcək. Qarabağ bölgəsinin bərpası və orada mövcud olan iqtisadi imkanların bərpası bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatındakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmağa imkan verəcək. Bu, nəinki Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına imkan verəcək, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafına

əhəmiyyətli dəstək verəcək. Ümumiyyətlə, Qarabağın sürətli inkişafı regionun ümumi inkişafına öz töhfəsini verəcək və Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində indiyədək istifadə olunmayan imkanların tam reallaşmasına şərait yaradacaq. Qarabağın davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi regionda davamlı sülhün bərqərar olmasına və zərərli münaqişələrin təkrarlanmasının qarşısını almağa kömək edəcək.

2.3. Müharibənin nəticələrinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Son zamanlar qlobal və regional güclər arasında gərginliyin artması, beynəlxalq münasibətlər sistemində davam edən gərginlik, o cümlədən dövlətlərin suverenliyinə və daxili işlərinə müdaxilə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə ikitərəfli yanaşma, habelə beynəlxalq münaqişələr, birtərəfli iqtisadi sanksiyalar, dözümsüzlük və humanitar böhranlar mövcud vəziyyəti çətinləşdirir. Dünyada və regionda baş verən müxtəlif mənfi hadisələrə baxmayaraq, Azərbaycanın hərtərəfli və sürətli inkişafı, müstəqil, milli maraqlara əsaslanan çoxşaxəli xarici siyasəti Cənubi Qafqazın ən inkişaf etmiş dövləti olaraq qalmasına imkan verib.

I Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın Qarabağı ədalətsiz işğalı davam etdi, hətta işğal altındakı quru sərhədini genişləndirmək üçün zaman-zaman təqiblərini davam etdirmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan ordusu bununla bağlı Ermənistanın işğalına cavab verib və hərbi əməliyyatlara başlamışdır. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycan ordusu işğal etdiyi ərazilərin böyük hissəsini mülki hücumla məruz qoymadan ələ keçirib. Noyabrın 10-da imzalanan bəyannamə ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərin mövqelərindən çıxarılıb. Bəyannamədə Qarabağın qalan hissəsinin tezliklə Rusiya ordusunun komandanlığı ilə erməni qoşunlarından təmizlənməyi və bütün bölgənin Azərbaycan konstitusiyasına daimi olaraq daxil ediləcəyi bildirilir. Azərbaycan müharibədə qalib gələndə sülh tərəfinə çevrildi.

44 gün davam edən müharibədə Türkiyə Cümhuriyyəti siyasi, diplomatik və hərbi imkanları ilə Azərbaycanı ən yüksək səviyyədə dəstəkləmiş, beynəlxalq hüququn tələb etdiyi kimi Azərbaycanı tək qoymamışdır. Türkiyənin Azərbaycana davamlı dəstəyi və bu dəstəyi açıq şəkildə nümayiş etdirməsi Ermənistanın müharibəyə girməsinə mane oldu və müharibə zamanı Azərbaycanın qalib gəlməsini istəməyən qoşunlara rəhbərlik etdi. Müharibə noyabrın 10-da Ermənistanın məğlubiyyəti ilə başa çatıb. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya üç bəyannamə ilə müharibəyə son qoydular. Bəyannamə üç ölkə arasında imzalanırsa da, bəyannamənin hazırlanmasında Türkiyənin Azərbaycanı dəstəklədiyini bildirilir. Bu bəyannamə müharibənin hüquqi və siyasi nəticələri və müharibədən sonrakı regionun gələcəyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir (Hasanoğlu M., Memmedov A., Meherremov B. 2020: s.523).

Əvvəlki sülh danışıqlarında Azərbaycan Ermənistanın sonu üçün Dağlıq Qarabağa daha yüksək səviyyədə siyasi müstəqillik verə biləcəyini demişdi. Lakin bununla razılaşmayan Ermənistanın müharibədə böyük məğlubiyyətə uğraması Azərbaycanı sülhə sövq etdi. Şübhəsiz ki, Qarabağın ən böyük qazanlarından biri onun müstəqil olmamasıdır. Beləliklə, azərbaycanlılardan ibarət Qarabağın suverenliyi məhdudlaşdırılmayacaq və çoxalmayacaq. Bu məsələ tək-cə Qarabağ azərbaycanlıları üçün deyil, bütün region üçün vacibdir. Bəyannamənin beşinci maddəsində nəzərdə tutulur ki, Qarabağda yerləşdiriləcək sülh qüvvələrinin missiyasına nəzarət etmək üçün komanda-nəzarət mərkəzi yaradılacaq. Bəyannamənin imzalandığı gündən Rusiya ilə Türkiyə arasında adıçəkilən komanda-nəzarət mərkəzinin yaradılması və bu çərçivədə hərbi-diplomatik məsul şəxslərin təyin edilməsi ilə bağlı danışıqlar aparılıb. Bu müsahibələr zamanı mərkəzin yeri, mərkəzdə olacaq türk və rus hərbiçilərinin sayı, səlahiyyət bölgüsü kimi məsələlər müəyyənləşdirilməyə çalışılıb. Komanda-idarə mərkəzi və mərkəzin fəaliyyəti ilə bağlı danışıqlar zamanı Türkiyə və Azərbaycan daimi məsləhətləşmələr apararaq, ümumi maraqlarına uyğun ən optimal qərarların qəbul edilməsinə səy göstərirlər.

Türkiyənin hərbi rəsmilərinin mərkəzdə olması Türkiyə ordusunun sülh prosesi çərçivəsində Cənubi Qafqazda olması deməkdir. Bu, Türkiyənin gələcəkdə bölgədə hərbi cəhətdən daha güclü olması üçün ilk addım kimi qiymətləndirilir. Türkiyənin bu addımı Ermənistanı narahat edir və Rusiyanı Türkiyənin artan gücünü qəbul etməyə məcbur edir. Ən əsası isə bu, regionda maraqlı olan İran, ABŞ və Avropa Birliyi kimi oyunçuları itirilmiş fəaliyyətlərinə görə narahat edir.

Hazırda Azərbaycan regionda yeganə ölkədir ki, ölkənin maraqlarına uyğun qurulmuş xarici siyasət yolu ilə regional təhlükəsizliyin qorunması üçün qəti və qəti tədbirlər görür. İndiyədək Azərbaycan hökuməti tərəfindən enerji layihələri həyata keçirilib və regional inteqrasiyada əməkdaşlığın xarakteri Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində əsas rol oynayır. Eyni zamanda, Azərbaycan dünya sülhündə əsas rol oynayır, ideyalara və əməli fəaliyyətlərə öz töhfəsini verir, əməli fəaliyyəti ilə sülhün və təhlükəsizliyin təşviqinə layiqli töhfə verir

(https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_diplomatik_ugurlari_Ikinci_Qarabag_muharibesinde_tari_xi_Qelebesini_sertlendiren_muhum_amiller-1966110).

Sülh müqaviləsi Azərbaycanın hərbi uğuru kimi tarixə düşmədi. Bu böyük qələbəyə həm də Azərbaycan diplomatiyasının uzunmüddətli və şüurlu səyləri kömək etdi. 30 ildən artıqdır ki, aparılan işlər sayəsində Azərbaycan öz tezisini bütün dünyaya çatdıra, bir çox dövlətlərin dəstəyini qazanıb və beynəlxalq təşkilatlarda Ermənistanın işğalçı dövlət kimi tanınmasına nail olub. Bu diplomatik təşəbbüslər nəticəsində Azərbaycanda tədricən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün hüquqi və siyasi baza formalaşdı. Digər tərəfdən, Ermənistan tək-cə hərbi deyil, həm də siyasi, diplomatik və dünya ictimai rəyinə təsir baxımından müharibəni uduzdu. Azərbaycan işğal etdiyi torpaqların azad edilməsi üçün hər cür diplomatik, hüquqi və siyasi əsaslar yaratmasına, öz suverenliyi altında olmasına baxmayaraq, döyüş meydanında Ermənistan ordusu üzərində mütləq üstünlüyə nail olmasına baxmayaraq, Rusiyanın işğalçı dövlətinə qarşı hərbi təcavüzünə müsbət cavab verdi. atəşin dayandırılması və problemin növbəti hissəsinin diplomatiya yolu ilə həll edilməsi tələbi. Bu vəziyyət Azərbaycanın sülhsevər dövlət imicini daha da gücləndirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbə Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərdə yeni başlanğıcdır. Cənubi Qafqazda geostrateji əməkdaşlığın yeni səviyyəsinin hər iki tərəfə faydası var. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

1. Ermənistanın Azərbaycan tərəfindən işğal olunmuş ərazisinin 20%-nin azad edilməsi bu rayonların milli iqtisadi proqrama inteqrasiyası prosesinə başlayacaq və bu fəaliyyət yeni investisiya imkanları verəcək. Bir çox türk iş adamlarının bu investisiya mühitindən faydalanacağı gözlənilir;
2. Prezident İlham Əliyevin fikrincə, Dağlıq Qarabağ münasibətinə son qoyulması yeni tərəfdaşlıq üçün əsas olacaq. Bu, yeni layihələr, global inkişaf imkanları deməkdir. Şübhəsiz ki, Türkiyə Azərbaycanın əməkdaşlıq tərəfdaşı kimi bu layihələrdə əsas rol oynayacaq;
3. Ermənistan genişlənməyə icazə verərsə, regional əməkdaşlıq və yeni layihələrdə iştirak üçün yeni imkanlardan yararlanmaq mümkün olacaq. Bu, Cənubi Qafqazda əsas strategiyaların qurulmasına gətirib çıxaracaq. Bu baş verərsə, Türkiyə və Azərbaycanda investisiya layihələrini həyata keçirmək mümkün olacaq;
4. İkinci Qarabağ Müharibəsi Türkiyənin Cənubi Qafqazın geosiyasi mühitində əsas oyunçu olduğunu bir daha sübut etdi. Bu həqiqət regionun gələcəyi üçün çox vacibdir. Azərbaycan ilk növbədə Cənubi Qafqazda özünə etibarlı tərəfdaş tapıb. İkincisi, Türkiyənin Qafqaz regionunda əsas oyunçuya çevrilməsi 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanmış Bəyannamənin həyata keçirilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncüsü, Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasi proqramındakı rolu Rusiyada siyasi monopoliyaya son qoyacaq. Rusiya artıq öz dövrünün tərəfi deyil, daha çox Cənubi Qafqazda siyasi və iqtisadi proseslərin tərəfdarıdır. Bu yeni həqiqət Rusiya ilə Azərbaycan, Rusiya və Türkiyə münasibətlərində yeni səhifə açacaq. Bir sözlə, Rusiya qısa müddətdə Türkiyənin ənənəvi müttəfiqi/düşməni kimi deyil, regionun ortaq maraqlarına və bu maraqlara uyğun tərəfdaş kimi görünə bilər;

5. İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazda digər etnik məsələlərin həlli üçün mühüm presedent yaratdı. Məsələnin bu şəkildə həlli yalnız Azərbaycan və Türkiyənin bölgədəki gücünü gücləndirəcək;

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı imzalanmış bəyannamədə Ermənistan ərazisindən keçdiyi üçün Azərbaycanla Naxçıvan arasında yeni nəqliyyat yolunun açılması nəzərdə tutulurdu. Bu, təkcə Naxçıvanın Azərbaycanın digər bölgələri ilə inteqrasiyası üçün deyil, həm də Türkiyənin regionda mühüm iqtisadi rolu üçün vacibdir. Bu, Ermənistan üçün pis görünsə də, əslində bu ölkənin gələcəkdə Türkiyə və Azərbaycanla əlaqələrinin inkişafına töhfə verəcək.

Ermənistan Azərbaycana qarşı mübarizədə həmişə mülki insanları hədəfə alıb. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalqının öz hökumətinə inamını azaltmaqdır (İnaç, 2020: 43). O, həm də işğal olunmuş ərazilərin (Azərbaycan) əhalisini məhv etmək və ya həmin əraziləri zorla Ermənistan ölkəsinə köçürmək istəyirdi. Lakin bu hadisələr Azərbaycan xalqına deyil, daha çox öz hökumətinə inam yaratdı. Bundan əlavə, dövlət və bütövlükdə Azərbaycan xalqı dövlət və erməni xalqı tərəfindən bu soyqırımında (vətəndaş cəmiyyətinə qarşı müharibədə) iştirak etməyib və dünya ictimaiyyəti qarşısında bir daha günahsız və hörmət sahibidir (Hüsəmettin İ. 2020: s.36).

Müharibə nəticəsində Azərbaycan regional suverenliyini bərpa etdi. 44 günlük müharibə siyasətinin təsirləri ilə yanaşı, bölgə üçün əhəmiyyətli iqtisadi nəticələr də var. Noyabr Bəyannaməsinin 9-cu bəndinin icrası Ermənistan dövründə bağlanmış ənənəvi yolların bərpasına gətirib çıxaracaq, regionda iqtisadi və əməkdaşlıq əlaqələrini sürətləndirəcək. 44 günlük müharibənin iqtisadi təsirini anlamaq üçün Ermənistan-Azərbaycan müharibəsindən doğan iqtisadi problemlərə nəzər salmaq kifayətdir. Xüsusilə, 44 günlük müharibədən sonra yeni iqtisadiyyat regional əməkdaşlığın qarşısında duran bir çox problemləri həll etmək imkanı verdi. Yeni Zəngəzur yolunun açılması ilə Türkiyə Gürcüstan və İrandan keçmədən dərhal Azərbaycana çatacaq. Azərbaycanla Türkiyə arasında yeni quru yolu ilə Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttini müqayisə etsək, yeni yol təxminən 340 kilometr olacaq (news.milli.az/economics/897251.html).

Beləliklə, nəqliyyat məsafəsinin qısalması və daşınma xərclərinin aşağı olması Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsinə daha da artıracaq. Yeni marşrut iki ölkə arasında turizm əlaqələrinə müsbət təsir göstərəcək, çünki bu, ziyarətçilərin daha yaxşı və keyfiyyətli səyahətini təmin edir. Geniş mənada yeni dəhliz Türkiyənin Orta Asiyada türk dünyası ilə əlaqəsi üçün qısa və uzun bir yoldur. Ona görə də Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi, münasibətlərin bərpası iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Türkiyə Bakı-Tbilisi-Qars qatarının ötürücülük qabiliyyətini genişləndirmək və ötürmə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə Naxçıvana dəmir yolu xətti çəkməyi də planlaşdırır. 230 kilometrlik dəmir yolu xətti Türkiyənin Qars şəhərindən müstəqil Naxçıvan Respublikasına qədər uzanacaq. Oradan qatarla İran, Əfqanıstan və Pakistana, Zəngəzur dəhlizi ilə isə Azərbaycan dəmir yolu xəttinə qoşula bilər.

Qars-Naxçıvan dəmir yolu xəttinin Zəngəzur dəhlizi ilə birləşdirilməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət əlaqələrini də gücləndirəcək. Cənubi Qafqazda kommunikasiyaların açılması Rusiyaya da böyük fayda verəcək. Rusiya üçün Zəngəzur dəhlizi regiona alternativ quru yolu təmin edəcək. Azərbaycan dəmir yollarından istifadə edən Rusiya qatarları yeni dəhlizlə Naxçıvan Muxtar Respublikasına, oradan isə Türkiyə, İran və Ermənistanla rahat şəkildə keçə bilər. Rusiyanın Zəngəzur dəhlizi ilə Yaxın Şərqlə bazarlarına alternativ marşrutu olacaq, Rusiyanın yeni dəhlizdən istifadə etməklə Ermənistanla birbaşa çıxışı olacaq və Cənubi Qafqazdakı digər marşrutlar olacaq. Əlaqələrin bərpasının bütün bu üstünlükləri Rusiyanın Türkiyə, İran, Ermənistan və Yaxın Şərqlə iqtisadi əlaqələrinə müsbət təsir göstərir. Əgər Ermənistan qonşularına qarşı işğalçı siyasətindən əl çəkib sülh və əməkdaşlıq siyasəti yürüdümsə, bütün yolların bərpası, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması ölkəyə böyük iqtisadi səmərə verəcək. Ermənistan iqtisadiyyatını dayandıra, Zəngəzur bölgəsində və digər ənənəvi marşrutlarda nəqliyyat layihələrinə başlaya bilər. Münasibətlərin bərpası Ermənistan iqtisadiyyatının əsas problemlərindən biri Avropa İttifaqının (Aİİ) torpaqları ilə bazarları arasında münasibətlərin olmamasıdır. Nəticədə Ermənistan AİB, o cümlədən Rusiya ilə ticarət əlaqələrini gücləndirə biləcək. Yeni dövr Ermənistanla

İranla iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməyə imkan verir. Müharibə nəticəsində Ermənistan Azərbaycan-İran dəmir yolu xəttini itirdi və Ermənistandan İrana daha bir qatar çəkmək cəhdləri baş tutmadı. İndi qatarın təmiri Ermənistanla İran arasında münasibətlərə müsbət təsir göstərəcək (Hasanoğlu M., Memmedov A., Maharramov B. 2020: s.525).

44 günlük müharibə Cənubi Qafqazın geosiyasətini dəyişdirdi, ənənəvi bərabərliyi dəyişdirdi, regionda sülh və təhlükəsizlik üçün yeni imkanlar və çağırışlar təqdim etdi. Müharibə regionun iqtisadiyyatına, nəqliyyatına, rəhbərliyinə, regional inteqrasiyasına və s. digər sahələri, o cümlədən təsərrüfatları göstərdi. Müharibənin regionda birbaşa və potensial nəticələri yerli və beynəlxalq müşahidəçilər tərəfindən öyrənilib. Lakin bir sıra səbəblərdən bu müharibənin beynəlxalq münasibətlərə təsiri geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Lakin bu hərəkət gələcək münasibətlərin potensialına, həmçinin daxili terrorizmə təsirinə görə nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq vasitəçilik danışıqlarının nəticəsiz qalması və ondan sonrakı müharibə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn məğlubiyyətə uğradığının və bir çox beynəlxalq məsələlərin həlli prinsiplərinin daha bir göstəricisidir. Döyüş təyyarələri kimi müasir texnologiyadan istifadə edilən hərbi əməliyyatlar müasir müharibənin qavranılmasına təsir göstərmiş və bir çox ölkələrin müdafiə strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməsinə səbəb olmuşdur. Bu yeni inkişaf və Azərbaycanın hərbi qələbəsi böyük dövlətlərin güclü təzyiqlərinə baxmayaraq, kiçik dövlətləri regionda daha böyük dövlətlərlə rəqabət aparmağa məcbur etdi.

Etiraf etməliyik ki, Böyük Xəzərdə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra real geosiyasi mövqeyə maliklik. Ermənistan və Azərbaycanın digərləri ilə birlikdə fikir ayrılıqlarını bir kənara qoyub daha yaxşı və daha dinc gələcək üçün çalışmaq üçün unikal imkanları var. Xoşbəxtlikdən, mübahisənin vasitəçiləri - OBS Minsk Qrupu və digər xarici dövlətlər hələ də münaqişəni qrafikə uyğun saxlamağa çalışırlar ki, bu da hazırkı kontekstdə danışıqların istiqamətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu regionda çiçəklənməyin yeganə yolu Ermənistan və Azərbaycan ərazilərinin suverenliyini tanımaq və onların əsasında iqtisadi əməkdaşlıq qurmaqdır. Avropa

İttifaqı və Aİİ-nin yaradılması haqqında Müqavilə inteqrasiyanın əsas prinsipi kimi üzv dövlətlərin suverenliyinə və suverenliyinə hörmətlə yanaşır və Azərbaycan Qarabağa legitim sərhəd kimi gəldiyi zaman da eyni şeyə nail olunmasını gözləyir (<https://www.top-center.org/en/analytics/3168/azerbaijans-foreign-policy-towards-the-eu-and-the-eaeu-after-the-second-karabakh-war>).

Azərbaycan və Aİ 2017-ci ildən yeni saziş üzərində işləyirlər. Hətta COVID-19 pandemiyası danışıqlar prosesinə fasilə versə də, bu yaxınlarda tərəflər danışıqları bərpa ediblər. Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Bakı Aİ-nin ölkədə yenidənqurma və reabilitasiya fəaliyyətlərində daha fəal iştirakında maraqlıdır. Azərbaycan bu ildən öz təbii qazını Trans-Adriatik Boru Kəməri vasitəsilə Avropa bazarına birbaşa çatdırmağa başlayıb və yaxın aylarda Brüssellə əməkdaşlıq gündəliyini genişləndirməyə ümid edir.

Qafqazın geosiyasəti, xüsusən də keçən il Qarabağ müharibəsindən sonra, görünür, kardinal təsirə məruz qalıb və nəhayət, əsasən Şərqi Aralıq dənizi və Böyük Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrin formalaşması nəticəsində formalaşmış. Mən Qarabağ məsələsi ətrafında regional siyasətdə daha çox hibrid dinamika baxımından düşünməyi təklif edərdim. İddia edilən dixotomiya (ya AB və ya EAEU) reallıqdan daha çox intellektual bir fərziyyədir. Coğrafiya, regionçuluq və Rusiya-Türkiyə və müəyyən dərəcədə ABŞ-Rusiya münasibətlərinin dinamikası ümumən Qafqaz, xüsusən də Azərbaycan üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Güman etmək olar ki, ölkəmiz bundan sonra hər iki təşkilat və onların aparıcı üzvləri ilə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə çalışacaq.

III FƏSİL. ÖLKƏNİN GƏLƏCƏK İNKİŞAFI ÜÇÜN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADİ POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmaların qiymətləndirilməsi

Azərbaycan 2030: Sosial və İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri Bu məqalə təkcə iqtisadi artımın əlaməti kimi böyük inkişafı deyil, həm də bütün üzvlərin rifahının yaxşılaşdırılmasında mühüm amil kimi nəzərdən keçirir. Ölkədə pulun artırılması əhalinin bütün qrupları, xüsusən də iqtisadi inkişafda olan qadınlar üçün daha çox iqtisadi imkanlar, daha yaxşı iş yerləri və daha yaxşı göstəricilər yaratmalıdır. Özəl sektorun payının artırılması üçün lazımi tədbirlər görülməli, özəl sektorun payında işçilərin sayı üstünlük təşkil etməlidir.

Qarşıdakı 10 ildə ölkədə həyata keçiriləcək iqtisadi islahatlar hərtərəfli və şəffaf sosial təminat planının tətbiqi, vahid icma, paytaxtın və regionların hərtərəfli inkişafı ilə bütün əhalinin inkişafına kömək edəcəkdir. . Ən yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin, sosial rifahın və ailə gəlirlərinin, o cümlədən əməkhaqqının yaxşılaşdırılması, məşğulluğun yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsində özəl sektorun rolunun artırılması, işsizliyin qarşısının alınması, işsizliyin azaldılması və azaldılması nəzərdə tutulur (<https://science.gov.az/az/news/open/16136>).

İqtisadi inkişafın genişlənməsi, eləcə də əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi bu istiqamətdə mümkün strategiyaların həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Ümumilikdə, son 15 il ərzində əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və onların güzəranının yaxşılaşdırılması üçün 50-dən çox qanun və qaydalar imzalanıb. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyaları (2006-2015-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2009-2013, 2013-2018 və 2019-2023-cü illər), “2008- 2015-ci il Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı, 2008-2015-ci illərdə

Azərbaycan Respublikası xalqının etibarlı ərzaq məhsulları ilə təminatına dair Dövlət Proqramı və digər mühüm sənədlər.

44 günlük vətənpərvərlik müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini təsdiq etdi. Hələlik respublikamızın əsas vəzifəsi insanların öz ölkələrindən qalib gəlib qayıtmadığını görməkdir. Məhz bu kontekstdə “Azərbaycan-2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli açarları”nda meliorasiyaya xüsusi diqqət yetirilməsi böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıtması üçün ilk növbədə region ölkənin ən inkişaf etmiş bölgələrindən biri olmalıdır. Müasir həyatın əsasını təşkil edən sağlam həyata qovuşmaq üçün hər sahədə bacarıqlara nail olmaq lazımdır. Bu, dövlət-özəl tərəfdaşlığın iradəsi və təşviqi ilə həyata keçirilməlidir. Yalnız bu yolla azad edilmiş ərazilər Azərbaycanın gələcəyinə tam inteqrasiya oluna bilər. Həmin aktuallığı həyata keçirmək üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olmaq lazımdır (<https://science.gov.az/az/news/open/16136>):

1. dayanıqlı məskunlaşma;
2. iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.

44 günlük müharibənin böyük qələbəsi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtmasına və orada yaşamasına səbəb oldu. Azad edilmiş ərazilərdə davamlı məskunlaşma həll edilməlidir. Buna nail olmaq üçün regionlar daha sağlam, müasir və cəmiyyətdə firavanlaşmalı, müasir həyat standartlarına əsaslanan daha yaxşı sağlamlıq yaratmalıdır. İnsanların daimi yaşaması üçün təhlükəsiz və dinc bir yerin yaradılması çox vacib olacaq. Ona görə də yeni ərazilərdə yaxşı mənzillər verilməli, müasir infrastruktur qurulmalı, daha yaxşı səhiyyə və müasir xidmətlərdən istifadə imkanı təmin edilməlidir. Bölgənin iqtisadi potensialından ən yaxşı şəkildə istifadə icma mənzillərinin səviyyəsinə üstünlük verməkdir.

Azad edilmiş vilayətlərin ölkə iqtisadiyyatında və iqtisadiyyatında tarixi mövqeyini bərpa etmək lazımdır. Bu yeni rayon ən yüksək iqtisadi rayonlardan biri olmalı və ölkənin digər bölgələri kimi regional inkişafa malik olmalıdır. Davamlı regional inkişaf iqtisadi və resurs məsələlərinin həlli ilə təmin ediləcək və təbii sərvətlərin və tarixi yerlərin bolluğu həmin ərazilərə investisiya qoyuluşuna səbəb olacaqdır. Böyük qayıdış proqramı vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş

ərazilərdə daimi məskunlaşması və milli təsərrüfat sisteminə daxil edilməsi üçün körpü olacaqdır. Azərbaycanın regionda beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin bərpası üzrə fəaliyyəti və layihələri ölkənin dünya bazarlarına çıxışını xeyli genişləndirəcək, həmçinin işğaldan azad edilmiş rayonların inkişafını gücləndirəcək (<https://science.gov.az/az/news/açiq/16136>).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Qarabağı Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin monitorinqinin aparılması haqqında” 19 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı işğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir tələblər səviyyəsində bərpası və yenidən qurulması prosesinin aktual olduğunu bir daha təsdiqləyib. bizim ölkəmiz. Təşkilatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, eləcə də davamlı iqtisadiyyatın və ən çiçəklənən regionun transformasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi verməkdir (Möhbəliyev S. Sürətli inkişafın və səmərəli islahatların yeni hədəfləri: Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər dayanıqlı yüksəliş strategiyasının növbəti mükəmməl yol xəritəsidir, Azərbaycan.- 2020.- 10 fevral.- № 30.- S. 1,3).

2021-ci ildə regionlarımızın yenidən qurulması və yenidən qurulması üçün dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması işlərin miqyası, həcmi və intensivliyi barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu vəsaitlərin məqsədyönlü, şəffaf və məqsədyönlü istifadəsini təmin etmək üçün yaxın illərdə ən azı 1,5 milyard manat dəyərində müsbət reputasiyaya və şəffaf idarəetməyə malik yeni dövlət orqanının yaradılmasına obyektiv ehtiyac var. Bir sıra aidiyyəti dövlət qurumlarının rəhbərlərinin QDF-nin Müşahidə Şurasına daxil edilməsi bərpa və yenidənqurma işlərinin əlaqələndirilməsini sürətləndirəcək və idarəetmənin səmərəliliyini artıracaq. Məqsəd azad edilmiş ərazilərin Cənubi Qafqazda abad və müasir zonaya çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycan Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi minatəmizləmə işlərinin daha yaxşı təşkili, mülki əhali üçün mümkün təhlükələrin məlumatlandırılması və izah edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ən müasir, qabaqcıl minatəmizləmə avadanlıqlarının, maşın, mexanizm

və avadanlıqların, eləcə də minatəmizləmə robotlarının ölkəmizə gətirilməsi bu prosesi təhlükəsiz və peşəkarlıqla həyata keçirməyə, dəymiş ziyanı qiymətləndirərək növbəti mərhələdə işlərə başlamağa imkan verəcək.

Heç şübhəsiz, gələcəyi proqnozlaşdırmadan, inkişafın əsas mərhələlərini, görülmək işlərin ardıcılığını müəyyən etmədən, mümkün nəticələri hesablamadan hər hansı ciddi uğura nail olmaq mümkün deyil. Vacibdir ki, hər bir hökumət gələcək üçün tövsiyə və təminat verə bilsin, xüsusən də dövlətin inkişaf strategiyası və taktikası ilə bağlı konkret proqram və konsepsiyalar təqdim etsin. Bu baxımdan, əminliklə demək olar ki, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” ölkədə islahatların daha da sürətləndirilməsi, yeni idarəetmə modelinin formalaşdırılması və bu sahədə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsindən ötrü yeni imkanları yaradır (Möhbəliyev S. Sürətli inkişafın və səmərəli islahatların yeni hədəfləri: Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər dayanıqlı yüksəliş strategiyasının növbəti mükəmməl yol xəritəsidir, Azərbaycan.- 2020.- 10 fevral.- № 30.- S. 1,3).

Qarabağı Dirçəliş Fondu işğaldan azad olunan və çiçəklənən ərazilərə etibarlı investisiya zəmanətləri yaratmaqla yerli və xarici investisiyaları həvəsləndirir. İAEƏ-in inkişaf və bərpası üçün dörd mərhələdə əməli tədbirlər aparılır:

1. İdarəetmə və mühafizənin xüsusi üsulları;
2. Əsas infrastruktur məsələlərini həll etmək;
3. Sosial xidmətlərin göstərilməsi;
4. İqtisadi quruculuq və davamlı inkişaf.

Azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişaf üçün əsas işlərdən biri də müqayisə edilə bilən regionun üstünlüklərini bilməkdir. Azad edilmiş vilayətlərin iqtisadi resursları, işdən əvvəlki dövr, geri qayıdanların mədəni və peşəkar səviyyələri daxili və beynəlxalq maraqların seçilməsində nəzərə alınmalıdır. Həmçinin, münaqişələr və ölkənin digər regionları arasında münaqişələrin həlli-ticarət sahəsində birgə işləmək yollarının nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var. Ümumiyyətlə, elmi araşdırmalara əsaslanaraq regionu təmsil edən regionları müəyyən etmək məqsədi daşıyan müasir rəqəmsal metodlardan istifadə etməklə müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

3.2. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi və investisiya potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

İAEƏ əhəmiyyətli təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılıb, bu torpaqların böyük hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün əlverişlidir. Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu. Ümumilikdə 1.7 mln. ha ərazi işğal edilmişdir, indi bu nəhəng sahə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün geri qaytarılıb və həm də bitkiçilikdən tutmuş kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları üzrə emal və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini bərpa etmək mümkün olacaqdır.

Demək olar ki, bütün dövrdə işğalda olan Ermənistan bu ərazilərdən qeyri-qanuni olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə etmişdir. AR-sı Prezidenti İlham Əliyev 1 dekabr 2020-ci ildə xalqa müraciətində bildirmişdir ki, Ermənistan Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli Zəngilan rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda əkir. Ermənistan əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində ildə 90 min tona qədər buğda yığırdı. Həmçinin, çoxlu üzüm bağlarının məhv olmasına baxmayaraq, işğal altında olmuş ərazilərin bəzi ərazilərində üzümçülük hələ də davam etdirilirdi (İbrahimov R., 2021: s.73).

1980-ci illərin statistikasına və Füzuli və Ağdam rayonları üzrə faktiki işğal olunmamış ərazilərinə əsaslanaraq gələcək dövr üçün bu ərazilərdə 232.8 min ha sahədə əkin aparılacağı proqnozlaşdırılır.

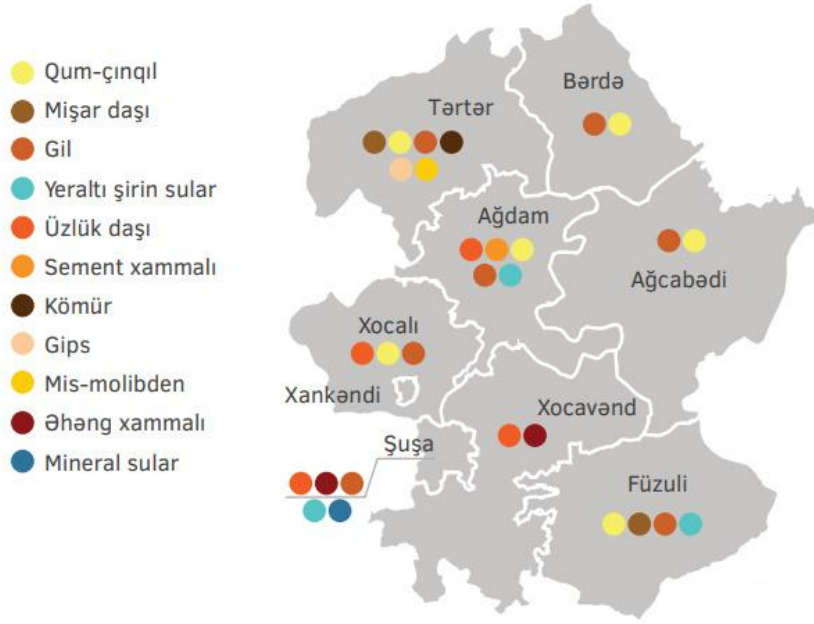
Cədvəl 4: İşğaldan azad edilən torpaqlarda çoxillik əkmələrin növlər üzrə pronozlaşdırılan strukturu, ha

	Albalı, gilə	Fındıq	Xurma	Nar	Alma	Armud	Alça, gavalı	Çəkil	Üzüm
Qarabağ	-	-	500	500	-	-	-	700	2300
Ağdam	600	200	200	200	-	-	400	200	500
Cəbrayıl	200	-	100	200	-	-	300	-	1200
Füzuli	500	100	-	500	-	100	800	-	600
Kəlbəcər	-	-	-	-	200	-	-	300	-
Qubadlı	200	-	200	1000	200	100	300	500	400
Laçın	-	-	200	200	-	-	100	-	-
Zəngilan	100	-	500	500	100	200	300	500	1000
Cəmi	1600	300	1700	3100	500	400	2200	2200	6000

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ., 2020: s.32

Bundan əlavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsində geniş meşəlik sahə var: təxminən 246,7 min hektar, o cümlədən 13197 hektar qiymətli meşələr. Bu amil Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşələrlə örtülüdür ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Həm işğaldan azad edilmiş Zəngilan, həm də Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Bəsitçay və Laçın) ərazilərində qoruqlar mövcuddur. Bəsitçay qoruğunda bəzi ağacların yaşı 500 ildən çox olan çinar meşəsi (Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na düşmüşdür) mövcuddur. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan işğal zamanı çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəşib, o zaman Azərbaycanın sənaye məqsədləri üçün, əsasən də mebel istehsalı üçün istifadə olunub (Chto Predveshaet Osvobodjeniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana, Available at: <http://www.ecoreform.az/contact-us>).

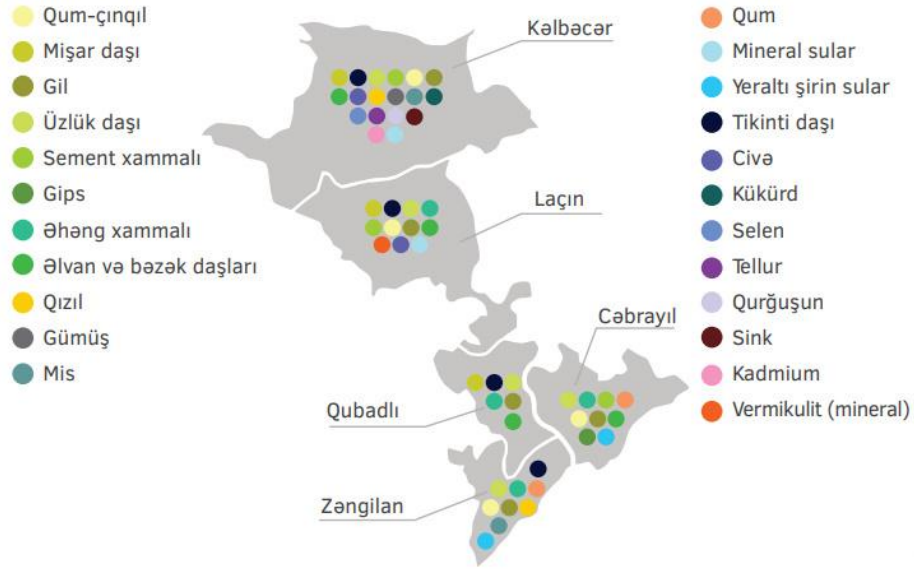
Şəkil 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii ehtiyatları

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad>.

İşğaldan azad edilən ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Orada 155 faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən beş qızıl yatağı var (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı Zod-Söyüdlüdür. Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (yatağın 74%-i və ya 219 hektarı Azərbaycan tərəfində, 26%-i Ermənistan tərəfində yerləşir). Kəlbəcər rayonunda Zod-Söyüdlü yatağının sənaye ehtiyatlarının ümumi həcmi 112,5 ton qiymətləndirilir və bu yataqdan hasil edilən filizin minimum hasilatı bir ton üçün 0,8 qramdır. Qeyd edək ki, Kəlbəcərin qaytarılmasından əvvəl. rayonu, erməni işğalçıları orada qeyri-qanuni qızıl ehtiyatlarını çıxarıblar. Rusiyanın GeoPro Mining Ltd şirkətinin törəmə şirkəti olan GPMGold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur (İbrahimov R., 2021: s.73).

Şəkil 6: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun təbii ehtiyatları

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad>.

Eyni zamanda, işğal dövründə Cənub-şərq rayonlarından Ermənistan tərəfindən Azərbaycan 14-ə yaxın rəngli və bəzək daşları, o cümlədən yasəmən, əqiq, oniks, yəməmə, pirit, pemfiqoid, kad və s. yatağından istifadədən məhrum edilmişdir. Bundan əlavə, rayonda 19 daş yatağı var, sement xammalı, tikinti daşı, pemza və vulkan külü, gil, tikinti qumu, gips, anhidrid və gil gips, perlit, obsidian və vermikulit kimi müxtəlif növ üzlük daşı və tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı olan digər yataqlar mövcuddur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin su və enerji potensialı Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri də su ehtiyatları ilə çox zəngindir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatlarına çox mühüm töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi aktuallaşır, bu resurslar ən faydalı olacaq. Suvarma və enerji məqsədləri üçün ümumi tutumu 560 milyon m³ olan Tərtər çayına, eləcə də tutumu 80 milyon m³ olan Suqovuşan su anbarına yerləşdirilir. Tərtər çayı hövzəsinin sahəsi 2650 kvadrat kilometr, çayın uzunluğu isə 184 km, orta su sərfi saniyədə 23,1 kubmetr təşkil edir. Bu, Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki ən böyük çaydır və həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye ehtiyacları üçün istifadə edildiyi üçün Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sərsəng su anbarı

Azərbaycanın altı rayonunda kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması imkanlarını təmin edəcək. Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında Xudafərin su anbarı İranla birgə istifadə edilən Araz çayı da buraxılıb. Bu su anbarı 75 min hektara yaxın ərazinin suvarılmasına imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu anbarın həcmi 1,6 milyard m³ təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə gündəlik iki milyon m³-ə qədər içməli su təmin edə bilən yeraltı su mənbələri də var (<https://ccbs.news/ru/article/2351>).

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarından enerji istehsalı imkanları ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni işğalçıları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Onların arasında ən böyüyü 50 MVt generasiya gücünə malik Sərsəng SES-i və İranla birgə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt).²³ Bundan əlavə, Qız SES-in tikintisi planlaşdırılır Qüllə SES, o da Araz çayında yerləşəcək. Qeyd edək ki, “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin tikintisi hələ 1982-ci ildə SSRİ ilə İranın birgə layihəsi kimi razılaşdırılıb. Halbuki 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni müqavilə bağlanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də işə başlamayıb. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii potensialı çox böyükdür. Onların Ermənistan iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanın bərpa olunan imkanlardan maksimum istifadə edəcəyi aydın oldu. Bəzi hesablamalara görə, əvvəllər Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə təbii sərvətlərdən istifadə Azərbaycana əlavə ÜDM-in 30%-ni çıxarmağa imkan verəcək. İndi bu resurslar həm Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təkan verəcək, həm də yerli sakinlərin (keçmiş məcburi köçkünlərin) öz vətənlərinə tezliklə qayıtmasına töhfə verəcək. Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycana bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək və eyni zamanda Ermənistanın hərbi əməliyyatlar zamanı qəsdən təcrid olunduğu Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığa əlavə təkan olacaq (İbrahimov R., 2021: s.78).

Son illər ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, neft sektorunun inkişafı və əlverişli investisiyaların təmin edilməsi istiqamətində mühüm islahatlar aparılıb. Bu, müsbət nəticədir və təsadüfi deyil ki, hətta global iqtisadiyyatda baş verən böhran şəraitində belə COVID-19 pandemiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf tempini qoruyub saxlaya bilmiş və bu böhrandan minimal maliyyələşmə ilə çıxmışdır. Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər və islahatların müsbət nəticələri beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında və sosioloji sorğularda öz əksini tapıb. Son hesabatlar göstərir ki, Azərbaycan investisiyalar üçün cəlbedici ölkədir.

Alman-Azərbaycan Ticarət Palatasının (AKP) cari iqtisadi vəziyyət və biznesin inkişaf perspektivləri, o cümlədən investisiya mühiti və iqtisadi islahatların effektivliyi haqqında hesabatı “Azərbaycanda xarici biznes: Biznes mühitinin icmalı 2021” beynəlxalq şirkətlərin bu sahədəki dayanıqlığını əks etdirir. Ölkə. Hesabat pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi və təhlili, habelə mənfi nəticələrin minimuma endirilməsi üçün həyata keçirilən islahatların qiymətləndirilməsi üçün faydalı platformadır. Bu cür hesabatlar biznes ictimaiyyətinin rəyini öyrənmək, biznes problemlərini qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin 68%-i ölkədəki iqtisadi vəziyyəti sabit kimi qiymətləndirir.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təmin etməklə yaradılan yeni investisiya imkanları beynəlxalq şirkətlərin diqqətini cəlb edib və Azərbaycanda biznes investisiyaları üçün mühüm sahə kimi qiymətləndirilib. Bu, keçən il 50 faizdən 60 faizə yüksəlib. Şirkətlərin 61%-i bu layihələrdə podratçı/subpodratçı kimi və ya dövlət-özəl tərəfdaşlıqda iştirak etməkdə maraqlıdır. Sorğuda iştirak edən xarici şirkətlərin 43 faizi Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında layihələrdə iştirak edə biləcəklərini, 22 faizi isə bu layihələrdə iştirak edə biləcəklərini bildiriblər. Onların əksəriyyəti (17%) tikinti, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarına daha çox maraq göstərir (<https://banker.az/beyn%C9%99lxalq-sirk%C9%99tl%C9%99r-az%C9%99rbaycan-iqtisadiyyatini-dayaniqli-hesab-edir/>).

İAEƏ-də yeni sənaye zonalarının yaradılması investisiya üzrə imkanları artıracaqdır. Böyük Vətən Müharibəsindəki şanlı qələbədən dərhal sonra Qarabağda böyük quruculuq işləri başlandı. Yollar yenidən qurulur və yenidən qurulur, hava limanları tikilir. İAEƏ-də həyata keçirilən “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konsepsiyaları burada yeni biznes və investisiya imkanları yaradacaq. Bu rayonların zəngin ehtiyatları, faydalı qazıntılar, əkinçilik və heyvandarlıq, eləcə də rayonun turizm potensialı xarici şirkətlərin diqqətini cəlb edir. Ağdam Sənaye Parkının strateji əhəmiyyəti və İAEƏ-də yeni sənaye zonalarının yaradılması xarici şirkətlərin investisiyada imkanları artıracaqdır.

Bundan əlavə, investisiyaların cəlb edilməsində Azərbaycanın tranzit potensialı xüsusi rol oynayır. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Ələt Azad İqtisadi Zonası geniş imkanlar yaradır. Bu amillərin nəticəsidir ki, respondentlərin 60 faizi (əvvəlki hesabatda 50 faiz) Azərbaycanı biznes üçün əlverişli yer kimi tövsiyə edib. Xarici iş adamlarının fikrincə, İAEƏ-in yenidən qurulması Xəzər regionu üzrə təhlükəsizliyi və sabitliyi möhkəmləndirməyə, beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, eləcə də ölkənin investisiya cəlbediciliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edəcək.

Demək olar ki, İAEƏ-in zəngin təbii sərvətləri, faydalı qazıntıları, turizm və kənd təsərrüfatı potensialı xarici şirkətlərin diqqətini cəlb edir. Ağdam və Araz iqtisadi zonalarında yeni yaradılan sənaye parklarının strateji əhəmiyyəti, İAEƏ-də sənaye zonalarının yaradılması xarici şirkətlərin investisiyada imkanları daha da artıracaq. Dünyanın aparıcı yük avtomobilləri istehsalçılarından olan Rusiyanın “KamAZ” ASC-nin Gəncə Avtomobil Zavodu İstehsalat Birliyi tərəfindən Cəbrayıl da müştərək servis mərkəzinin yaradılması həmçinin İAEƏ-də xarici investorlara biznes qurmağa imkan verəcək. Təkcə İAEƏ-də deyil, bütün ölkədə, qeyri-neft sektorunda investisiya və biznes mühitini yaxşılaşdırmaq regionların və sahibkarlığın inkişafı, pandemiyanın Azərbaycanda biznes mühitinə təsiri, dövlət dəstəyi mexanizmləri, sənaye zonaları və Ələt rayonunun logistik imkanları azad

iqtisadi zonalar. Milli prioritetlərimizdən biri olan İAEƏ-ə böyük qayıdış, eləcə də bu ərazilərdə həyata keçirilən “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konsepsiyalarının investorlar üçün yeni biznes və investisiya imkanları açır. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ rayonlarının yenidən qurulması tenderlərin meyarlarına və prosedurlarına uyğun olaraq şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən proseslərə dair müqavilələr bağlamaqla Azərbaycana biznes dürüstlük prinsiplərinə sadiqliyini nümayiş etdirməyə imkan verəcək (https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_biznes_ve_investisiya_celbediciliyi-1896157).

Sorğuya əsasən demək olar ki, Alman-Azərbaycan Ticarət Palatasına üzv olan şirkətlər İAEƏ-də aparılan yenidənqurma layihələrinə böyük maraq göstərirlər. Şirkətlərin 61%-i bu layihələrdə podratçı/subpodratçı kimi çıxış etməkdə və ya dövlət-özəl tərəfdaşlıqda iştirak etməkdə maraqlıdır. Artıq xarici şirkətlərin 43 faizi Şərqi Zəngəzur və Qarabağdakı layihələrdə, 22 faizi iştirak imkanında, 17 faizi isə (əsasən tikinti, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahələrində) iştirak etməkdə maraqlı olduğunu bildirib. Hesabat həmçinin biznes mühitini daha da yaxşılaşdırmaq üçün davamlı islahatlara dair gözləntiləri əks etdirir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda mövcud olan əlverişli investisiya və biznes mühiti, xarici şirkətlərin də bu baxımdan ölkəmizə marağı ictimai rəy sorğularında aydın şəkildə ifadə olunur (https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_biznes_ve_investisiya_celbediciliyi-1896157).

Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının (regonun öz resurslarının və cəlb etdiyi resursların cəmi) 2050-ci ilə qədər ölkənin maliyyə potensialının 30-40%-nə qədər artacağı tamamilə realdır. Qeyri-karbohidrogen ehtiyatları sektorunda dinamik inkişafa və iqtisadiyyatı şaxələndirmə prosesinin dərinləşməsi bu qənaəti düşünməyə əsas verir. Qeyd edək ki, təkcə Dağlıq Qarabağ bölgəsində 1971-1985-ci illərdə təxminən 96,6 mln. Hər il orta hesabla 6,5 milyon ABŞ dolları (483 milyon sovet rublu) sərmayə qoyulub. Nəzərə alsaq ki, o dövrdə Dağlıq Qarabağ bölgəsi aran rayonuna nisbətən 0,7-0,8 dəfə sürətlə inkişaf etmişdir, Qarabağ iqtisadi rayonunun hələ sovet dövründə də kifayət qədər iqtisadi potensiala malik olduğunu bildirməliyik. 30 illik işğal dövründə vəhşicəsinə dağıdılan bu potensialın bərpasına və tədricən inkişafına 2021-ci ildən başlanılıb (Cədvəl 5).

Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları)

	2030-cu illər	2040-cı illər	2050-ci illər
Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı	30-40	150-200	300-370
Öz vəsaiti	10-15	50-80	100-110
Cəlb edilmiş vəsaitlər	20-25	100-120	200-260

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>

Cədvəldən göründüyü kimi, Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının 2030-2050-ci illər arasında on dəfədən çox artacağı aydındır. Bu baxımdan Qarabağ əsrin ortalarındanək tək cə ölkəmizdə və Cənubi Qafqazda deyil, həm də Trans-İpək Yolu regionunda ən inkişaf etmiş regiona çevriləcək. Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri. Milli Prioritetlərdən irəli gələrək qarşıdakı on ildə ölkənin sabit və dayanıqlı inkişafı istiqamətində müəyyən edilmiş aşağıdakı beş milli əsas vəzifənin həyata keçirilməsi ölkəmizin qarşısında duran mühüm vəzifələr hesab olunur:

- davamlı artan rəqabətqabiliyyətliliyə malik iqtisadiyyat;
- inklüziv, dinamik və sosial cəhətdən ədalətli cəmiyyət;
- müasir innovasiya məkanı və rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı;
- azad olunmuş torpaqlara böyük qayıdışın təmin olunması;
- təmiz ətraf mühitə və “yaşıl inkişafa” malik ölkə.

Milli Prioritetlərin dördüncü istiqaməti işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdışın sosial-iqtisadi, təşkilati-maliyyə və hüquqi-praktik əsaslarını əhatə edir ki, o, mərkəzi büdcə sisteminin vəsaiti hesabına həyata keçirilən maliyyə vəsaitləri hesabına həyata keçiriləcək. istifadə olunur. qeyri-adi rol oynayacaqdır.

Aparılan iqtisadi təhlillər nəticəsində artıq azad edilmiş rayonlarda müəyyən gəlir bazasının yaradılması prosesinin dinamikasını görə bilərik. Belə ki, tək cə 2021-ci ilin büdcəsində Qarabağ iqtisadi rayonu bir çox rayonlarda hələ də yerli xərcləri ödəyə bilməsə də, sabit yerli gəlirlər yaradılıb (cədvəl 6) (<https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>).

Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərinin 2021-ci il üzrə gəlir və xərcləri (min manat)

№	Rayonlar	Yerli gəlirlər	Yerli xərclər	Yerli gəlir və xərcləri tarazlaşdırmaq üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılımlar
1	Ağdam	5385	10425	5075
2	Cəbrayıl	998	3669	2687
3	Füzuli	7966	10351	2402
4	Kəlbəcər	1300	4989	3693
5	Qubadlı	3147	3413	-
6	Laçın	2420	5459	3114
7	Zəngilan	1631	2855	1227

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>

Eyni zamanda, İAEƏ-də investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəduyğundur:

- dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinə, o cümlədən xarici investitorlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə elektron xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, onların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və şəffaflığın artırılması;
- xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin digər sahələri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin, o cümlədən xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, tikintiyə icazələrin, mühəndislik şəbəkələrinə qoşulmasının, daşınmaz əmlaka hüquqların, əməyin dövlət qeydiyyatının aparılması, prosedurların, müddətlərin və xərclərin azaldılması, habelə biznes fəaliyyəti, habelə investisiyaların cəlb edilməsinə, xarici ölkələrin qorunmasına və təşviqinə yönəlmiş qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, habelə xarici dövlətlərlə investisiyaların qarşılıqlı qorunması və təşviqi sahəsində ikitərəfli hüquqi bazanın genişləndirilməsi;
- investisiyaların və ixracın təşviqi, xarici investitorlara və ixracatçılara xidmət göstərən institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi və onların qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi.

İqtisadiyyatın ənənəvi sahələrinə kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, toxuculuq sənayesi, yüngül, qida istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınqayırması və alət istehsalı, tikinti sənayesi, aktiv turizm, xidmət və əyləncə sektoru, sanatoriya-kurort müalicəsi və s. daxildir. Bu sahələrin inkişafı Qarabağ bölgəsinin iqtisadi və investisiya potensialının artırılması üçün real maddi zəmin yaradacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazansa da, regionun ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilib. Yuxarıda sadalananlar kimi, məsələ öz tarixinə və inkişafında dərin köklərə malikdir. Məhz bu kontekstdə qısa müddətdə sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi inkişafdən bəhrələndiyi görünür. Tədqiqatda təhlil edilən 27 sentyabr 2020-ci il tarixi Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın və Azərbaycan və Türkiyənin gələcəyində əhəmiyyətli bir dəyişiklikdir. Bu qələbə yalnız Qafqaz regionunda deyil, Türkiyə-Orta Asiya münasibətlərində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əslində, ümumi baxımdan bu yanaşma Türkiyə dünyasında əhatəli və daha geniş əməkdaşlığa gətirib çıxaracaq. Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. I Qarabağ müharibəsi və işğalın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərini iki əsas başlıq altında araşdırmaq olar. Bunlardan birincisi müharibə və işğal nəticəsində itirilən iqtisadi imkanlar, ikincisi isə işğalın ölkə iqtisadiyyatına verdiyi və vurduğu ziyandır. Ermənistanla I Qarabağ müharibəsi nəticəsində iqtisadi potensialının təxminən 16%-ni itirən Azərbaycan 25-60 milyard dollar itirmişdir;

2. II Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan Respublikası hərbi qələbə ilə yanaşı, siyasi uğurlarını və böyük diplomatiksini də davam etdirmişdir. II Qarabağ müharibəsindən sonra daha geniş Xəzər hövzəsində yeni geosiyasi reallıqla üzləşdiyimizi qəbul etməliyik. Ermənistan və Azərbaycanın digərləri ilə birlikdə keçmiş anlaşılmazlıqlarını bir kənara qoyub daha sabit və dinc gələcək üçün çalışmaq üçün unikal imkanları var;

3. 44 günlük müharibənin və Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin sonlanması Cənubi Qafqazın və onun qonşuları üçün ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb olub. Region ölkələri arasında münaqişə səbəbindən dayandırılmış iqtisadi əlaqələr və kommunikasiyanın bərpa edilməsi regionun son 30 ildə formalaşmış geoiqtisadi xəritəsini dəyişəcək. Regionda nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi region ölkələri ilə qonşu dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsindən ötrü yeni imkanlara yol açacaqdır.

4. İAEƏ-də böyük təbii sərvətlərin olması bu məqsədə nail olmağa imkan verir. Nəqliyyat layihələrinin mürəkkəbliyi və Qarabağın müxtəlif istiqamətlərə köçürülməsinin mümkünlüyü regionun qonşu ölkələrlə gələcək iqtisadi əlaqələr üçün əsas tranzit zonasına çevrilməsinə imkan verəcək. Nəticədə region ölkələri arasında ticarət əlaqələri genişlənəcək. Ona görə də İAEƏ-də lazımi infrastrukturun yaradılması yalnız Azərbaycan Respublikası üçün deyil, həmçinin qonşu dövlətlər üçün vacibdir.

İAEƏ-də iqtisadi potensialı artırmaq və həmin ərazilərin iqtisadiyyata müsbət təsirini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. İAEƏ-də infrastruktur potensialından və zəngin resurslardan səmərəli istifadə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq və ən əlverişli biznes mühiti əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin canlandırılması, o cümlədən davamlı tənzimlənmənin təmin edilməsi ölkənin uzun müddətdir həyata keçirdiyi tədbirlərə uyğun tədbirlərlə müşayiət olunmalıdır;

2. İAEƏ-də çalışan sahibkarların maliyyə sisteminin genişləndirilməsi və bununla bağlı lazım olan dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, İAEƏ-də iqtisadiyyatın bərpaasının sürətləndirilməsinə və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına, optimal stimulların işlənilib hazırlanmasına və biznes mühitini yaxşılaşdırmaqdan ötrü əlverişli şəraiti yaratmağa yönəlmiş layihələr hazırlanmalıdır;

3. investisiyaların və ixracın təşviqi, xarici investitorlara və ixracatçılara xidmət göstərən institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi və onların qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə uyğun təkmilləşdirilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Aslanlı A. (2009), Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyəti, həll prosesi Bakı, 120 səh.
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri, 2 fevral 2021.
3. Bağırov O. (2020), Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, Təhlil, Air Center, 9 səh.
4. Cəfərova E., Hüseynov V., Bağırov O., Havıyev Ş., Əsgərova R. (2021). 44 günlük qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr, səh.27-36.
5. Əsədov N., Hüseynov S., Ərəbxanova R. (2004). “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Sosial-İqtisadi İnkişafı”, “Ermənilərin Ekoloji Cinayətləri Davam Etməkdədir”, Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 3-cü Ümumrespublika elmi-məli konfransı Materialları, Bakı.
6. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, Agricultural Economics, 2020, № 4 (34), səh.23-37.
7. Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002.
8. Mahmudov Y., Şükürov K. (2005), Qarabağ Tarixi-Qədim Zamanlardan Müasir Dövrədək, Qarabağ-Suallar Faktlar, Qismət Mətbəəsi, Bakı, səh.19-21.
9. Məmmədov N.R. (2008), Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vüayətində ictimai-siyasi həyat iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı, Təhsil NPM, 568 səh.
10. Möhbalıyev S. Sürətli inkişafın və səmərəli islahatların yeni hədəfləri: Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər dayanıqlı yüksəliş strategiyasının növbəti mükəmməl yol xəritəsidir, Azərbaycan, 2020,10 fevral.- № 30, səh.1-3

11. Yusifov E. (2005), Azərbaycanca Tebiətdən İstifadenin Sosial-İqtisadi Problemləri ve İqtisadi Aspektləri”, İqtisadi İnkişaf Elmi-Praktiki Jurnalı, səh.86-94.

İngilis dilində

1. Chitadze N. Economic factors of the Nagorno-Karabakh conflict, 2016, No. 33, p.95-112.

2. İbrahimov R., (2021), Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview Caucasus Strategic Perspectives, p.71-80.

3. Kamer K. ‘The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process’, Armenian Studies, 2001, Vol. 1, No. 2, p.170-185

4. Tskitishvili T. (2010), Master Thesis: “General Overview of Nagorno-Karabakh Conflict as the First EthnoPolitical Conflict in Post-Soviet Area”, International Black Sea University (Tbilisi, Georgia), 39 p.

Türk dilində

1. Aras O.N. (2008), Karabağ savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz. Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 194 s.

2. Aras O.N. Azərbaycan ekonomisine etkileri bakımından Karabağ sorunu, Qarabağ bildiklərimiz bilmədiklərimiz, 2010, s.257-293.

3. Aslanlı K. (2020), Karabağ Meselesi için “3 Boyutlu” Analitik Perspektif Önerisi.

4. Aslanlı K. Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü, Sayı, Aralık, 2020, s.9-13.

5. Gürbüz M.V. “Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında Taraf Ülkeler, Bölgesel ve Küresel Güçler”, Bölgesel Sorunlar ve Türkiye, (Ed.) Ahmet Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayını, 2008, №131, s.117-129.

6. Hasanoğlu M., Memmedov A., Maharramov B. İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi , 2020, Cilt: 3, Sayı: 3, s.522-529.

7. Hüsamettin İ. Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Kafkas Baharı, M5 Ulusal Güvenlik, Savunma ve Strateji Dergisi, 2020, 46(352), s.34-44.

8. Karadeniz H.K. Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler Editör: Özgür Tüfekçi. Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan, 2020, s.51-78.

9. Özyılmaz E.V. Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2013, 15 /2, s.191-208.

10. Saraç N. “Karabağ Yakılıyor”, Global Yorum İnternet Dergisi, 13.07.2006

11. Yılmaz R. (2010), “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2, s.69-93.

12. Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye - Azerbaycan kardeşliğinin nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları. Kızılırmak Mahallesi Mevlana Bulv. 2020, No:144 Çukurambar Ankara/TÜRKİYE, s.290.

İnternet resursları

1. <https://karabakh.center/d/page18326968.html>

2. <http://www.human.gov.az>

3. https://www.academia.edu/34105216/AZERBAYCAN_EKONOM%C4%B0S%C4%B0NE_ETK%C4%B0LER%C4%B0_BAKIMINDAN_KARABA%C4%9E_SORUNU

4. Bayramova A., “Regional nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin yeni qovşağı - Naxçıvan MR”, Milli.az, 14 noyabr 2020, news.milli.az/economy/897251.html

5. Kitachayev, B. (2020). “Oil and coronavirus - the troubles of the Azerbaijani economy”. <https://jamnews.net/azerbaijani-economy-and-coronavirus/>.

6. Sani Hacıyev <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130> İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri

7. <https://www.coface.com/>
8. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_diplomatik_ugurları_İkinci_Qarabağ_muharibəsində_tarixi_Qələbəsinə_sərtləndirən_mühüm_amillər-1966110
9. [news.milli.az/ economy/897251.html](http://news.milli.az/economy/897251.html)
10. <https://www.top-center.org/en/analytics/3168/azerbajjans-foreign-policy-towards-the-eu-and-the-eaeu-after-the-second-karabakh-war>
11. <https://science.gov.az/az/news/open/16136>
12. <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad>
13. <https://ccbs.news/ru/article/2351>
14. <https://banker.az/beyn%20xalq-sirk%20t%C9%99r-az%C9%99rbaycan-iqtisadiyyatını-dayanıqlı-hesab-edir/>
15. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_biznes_ve_investisiya_celbediciliyi-189615
16. <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>
17. Chto Predveshaet Osvobojdeniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana, Available at: <http://www.ecoreform.az/contact-us>).

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Qarabağ müharibəsi və işğalının əmək ünsürünə təsirləri.....	18
Cədvəl 2: Müharibə illəri və nəticələri. Azərbaycanda Makroekonomik göstəricilər.....	28
Cədvəl 3: Koordinasiya Qərargahı və İdarələrarası Mərkəzdə yaradılan işçi qrupları.....	39
Cədvəl 4: İşğaldan azad edilən torpaqlarda çoxillik əkmələrin növlər üzrə pronozlaşdırılan strukturu, ha.....	58
Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları).....	65
Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərinin 2021-ci il üzrə gəlir və xərcləri (min manat).....	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Hərbi xərclər, ÜDM nisbətə, %-lə.....	32
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Bölgənin əsas sənaye müəssisələrinin mənfəəti / zərəri (min rublla).....	13
Şəkil 2: Bəzi mühüm malların istehsalında DQMV-nin payı.....	15
Şəkil 3: Ermənistan Respublikasının Hərbi təcavüzünün nəticələri.....	36
Şəkil 4: Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda inşa olunan avtomobil yolları.....	40
Şəkil 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii ehtiyatları.....	59
Şəkil 6: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun təbii ehtiyatları.....	60

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri.....	43
---	----